

Zsoldos Attila: Az Aranybulla királya

Városi Levéltár és Kutatóintézet, Székesfehérvár, 2022. 534 old., á. n.

A Hősök terén sétálgatva II. András (Endre) szobra azt a hamis látzatot kelti, mintha a XIII. század elején uralkodó királyunkkal minden rendben lenne, pedig korántsem ez a helyzet. A király kezében az Aranybulla jelképező oklevél csak részben öregbítette hírnevét, mivel a modern kritikai történetírás szálnalmas uralkodónak tekinti, s ebben a polgári és a kommunista időszak történészei meglepően egyetértettek. Mi más is érdemelne az az uralkodó, aki lerontotta a korai Árpádok „központosított monarchiáját”, s a legyengített országot odavetette a néhány évvel később betörő tatároknak? Éppen ezért vállalkozott egy vaskos monográfiában II. András király (1205–1235) portréjának újrarajzolására Zsoldos Attila, a hazai medievisztika meghatározó képviselője, az MTA rendes tagja. Tette ezt nem minden előzmény nélkül, miután már évtizedek óta tanulmányok és könyvek sorával írja át Pauler Gyulának a maga korában zseniális és megérdemelten klasszikussá váló Árpád-kori magyar történetét (Pauler Gyula: *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt*. Athenaeum, Bp., 1899.). Pauler elsőként maga is a hazai oklevéltermés alapján írta meg művét. Az azóta online használható magyar levéltári adatbázis és a hazai medievisztika fiatalabb nemzedékeinek látványos fellépése a szerzőt ebben a szándékban csak megerősíthette. Valóban, a forrásadottságok a magyar történelemben elsőként az 1200-as évektől kínálnak lehetőséget arra, hogy társadalmi folyamatokat hosszabb távon lehessen nyomon követni. Az egyes oklevelek kínálta korábbi „állóképek” mostantól állnak össze „mozgóképpé”, s ennek rekonstrukciójában Zsoldos elsőrangú „rendezőnek” bizonyult. Remek időpontot választott: a média II. András nevétől volt

hangos, hol egresi (ma Igrış, Románia) sírjának régészeti feltárása, hol az Aranybulla kiadásának politikai felhangokkal terhes megünneplése és nemzeti emléknappá emelése miatt, amit sajátosan színezett egy kétes értékű játékfilm bemutatása (*Az elvesztett király* című mozifilm, valamint a televíziós sorozat *Aranybulla* címmel, 2022 decemberében). Zsoldos munkabírást mutatja, hogy a jubileumi 2022-es évben a konferencia-előadások sora mellett számos tanulmánykötetet is szerkesztett (*Aranybulla 800*. Országház Könyvkiadó, Bp.; Pelyach Istvánnal közösen: *A 800 éves Aranybulla*. Országház Könyvkiadó, Bp.). További monográfiákkal gondolt a nemzetközi tudományosságra (*The Golden Bull of Hungary*. Research Centre for the Humanities, Bp.) és a határon kívüli magyar olvasókra (*Az Aranybulla. A törvény és története*. Varadinum Kulturális Alapítvány, Nagyvárad.). Legfontosabb kutatási eredményeit számos folytatásban a Történettudományi Intézet honlapján is olvasni lehetett.

András hercegi évei sok tekintetben egész uralkodását meghatározták. Arról nem tehetett, hogy apjának, III. Bélának két fia született, s közülük érthetően nem ő, hanem az idősebb, Imre lett a trónörökös, akit – hogy Andrásnak esélyt se hagyjanak – még apja életében meg is koronáztak. Arról sem tehetett, hogy apja keresztes fogadalmat tett halála (1196) előtt pár évvel, amelynek teljesítését a szükséges anyagiakkal együtt rá testálta, és ez aztán még évtizedekig a szentszéki-magyar tárgyalások visszatérő, heves indulatokat generáló témája maradt. A hatalom élvezetében már gyermekfejjel belekóstolt, amikor a halicsi tartomány (ma Ukrajnában) élére került, ám ottani kudarcra egyáltalán nem vette el a kedvét a későbbi testvérháborútól. Apja halála után ugyanis a hadjárat céljára kapott, vélhetően szlavóniai birtokokra támaszkodva az ország kormányzásában is helyet követelt magának, amit az 1198-ra elnyert dalmát és horvátországi hercegi címe mutat. A két rivális megjelenése a magyar főurakat, egyházi és világi méltóságviselőket is megosztotta, s körülöttük olyan frakciók kris-

tályosodtak ki, amelyek még az Imre halála utáni évtizedeket is túléltek, megkeserítve András király életét.

Élete újabb váratlan fordulatot vett, amikor Imre király a maga kisgyermek korú fiát koronáztatta királlyá (mint III. Lászlót), s kénytelen volt az ekkor éppen fogságában tartott Andrást szabadon engedni és megtenni kormányzóvá fia kiskorúságának idejére. Innentől gyorsan peregték az események, néhány hónappal a gyermek László koronázása után elhunyt Imre (1204), özvegye pedig a gyermekkel Ausztriába menekült. Ott rövidesen a gyermek is elhunyt, s már csak egy akadály volt András trónra lépésének: az özvegy magával vitte a koronát. Sikeres visszaszerzésének körülményei alapján azonosítható az írott forrásokban a magyar korona mint kizárólagos királlyá avató tárgy, amelynek rajza III. Ince pápa regisztrumába is bekerült. A források azonban ezekre a korai évekre rendkívül hiányosak, s szinte minden esetben a szerző gondos mérlegelésére, kombinatív logikájára is szükség volt ahhoz, hogy az olvasónak egy hihető verziót tudjon javasolni, s egyúttal a korábbi szakirodalom ötletei között is rendet tegyen.

A király reformjainak bemutatása a kötet legalaposabban és legnagyobb terjedelemben kidolgozott része. Laiusoknak ez a rész talán nehezebben követhető, ám az Aranybulla rendelkezéseinek a megértéséhez elengedhetetlen. Akár azt is mondhatnánk, hogy az Aranybullát és ezzel együtt a politikai Andrást azért tudtuk könnyen félreérteni, mert nem olvashattuk korábban e fejezeteket. Már az általános iskolában megtanultuk, hogy II. András romba döntötte a királyi hatalmat mértéktelen birtokadományaival, ami feltételezi, hogy az erős királyság feltétele egy hatalmas uralkodói birtokkomplexum. Egyébként ez sem igaz: bár sok adományáról beszélhetünk, de sem arányaiban, sem számszerűleg nem adományozott el annyi birtokot a király, hogy az megrendítette volna a kincstárat. A korabeli források (például Rogerius mester „Siralmas éneke” a tatárjárásról) egyébként valóban tartalmazzák a „tékozlás” szót, sőt előfordul a

király saját oklevelében is, ám mindez egy átfogó, politikai indíttatású gazdasági és pénzügyi reform keretei között értelmezhető, nevezzük akár „új berendezkedésnek”, akár „új intézkedéseknek”. Zsoldos alaptétele, amelyet könyvében visszatérően megvizsgál és hatalmas forrásanyagot mozgósítva igazol, hogy a király fő célja az ellentábor, a korábbi Imre-párt híveinek a háttérbeszorítása és a politikai folyamatok királyi ellenőrzésének a biztosítása volt. Ennek lényegi része a megyéspánok hatalmának csökkentése, fegyverforgatóik királyi zászló alá helyezése, a királyi szolgálónépek és birtokaik eladományozása volt, és Zsoldos ennek a tételnek a fényében tárgyalja a király gazdasági és pénzügyi reformjait is. Továbbá az udvari méltóságok számának innovatív növelésével biztosította erőfölényét a bárók körében a hozzá feltétlen hűséggel kötődő, újonnan kreált „kormánypárti” tagok segítségével. Régóta sejtettük, de most a meggyőzően rendszerezett bizonyítékokra támaszkodva állítja Zsoldos, hogy várispánságokat – egy kivételével – II. András nem adományozott el, de még az első várföldet eladományozó királynak sem ő tekinthető. Horvátországi zsupánságokat persze igen, azt sem sokat, ám azok csak nevükben voltak azonosak a magyarországi ispánságokkal, de ezt a gyakorlatot is még III. Béla kezdte meg. Megszívlelendő Zsoldos észrevétele az 1217. esztendő fontosságáról, amikor II. András szinte elvágta a méltóságviselőknek való adományozásnak, illetve a birtokok kiváltságokkal együtt való eladományozásának sorát. E kompromisszum az esztergomi érsekkel való kiegyezés jegyében a politikai nyugalom megteremtését szolgálta, ami összekapcsolódott uralkodási éveinek újraszámolásával, s a keresztes hadjárat megindításával.

Az 1210-es évektől megjelenő szerviensek egy nagyszabású társadalmi reformba illeszkedtek. Ennek keretében a korábbi birtokos közsabadokból és a királyi szolga népességből kialakított új, önmagát a jövőben fokozatosan „nemesként” meghatározó réteg hadakozási és bíraskodási kiváltságainak köszönhetően ismét csak a király hatalmát erősítette, az

ispánokét pedig csökkentette. Zsoldos cáfolja, hogy az ország elvesztette volna védelmi képességét, mivel a szerviensek a reform eredményeként már megválaszthatták, hol hadakoznak: a megyei csapatban, vagy a király zászlaja alatt az udvari ifjak csapataiban, vagy pedig egy főúr familiárisai alkotta kíséretében. S korrigálja azt a legjobb magyar történészek által is sokáig képviselt nézetet, hogy a „nemes” szó ekkoriban egyet jelentett volna a nehézfegyverzetével. Következtetése szerint a királyi hatalom századvégi összeomlása, az oligarchák megerősödése nem e reformok következménye. Épp ellenkezőleg, az Anjou királyok ugyanezen alapelvek szerint szervezték újjá hadi szervezetüket, hogy aztán sikert sikerre halmozzanak.

Hasonlóképpen nagy jelentőségűek voltak a vendégtelepeseknek (hospesek) adott adózási és bíraskodási kiváltságok, valamint a jogok és kötelezettségek írásba foglalása. II. András újításának lényege az volt, hogy a vendégtelepesek jogait városi kiváltságokká fejlesztette. A magyar királyok közül elsőként városi jogokat adott egyes településeknek, amelyeket a teljes bíraskodási kiváltság megadásával kivont a már sokat emlegetett megyéspánok (vagy éppen más méltóságviselők) joghatósága alól. Zsoldos ezt a folyamatot is az „új berendezkedés” keretében tárgyalja s a királyi hatalom számára biztosított előnyökkel magyarázza, miért karolta ezt fel a király. Kutatásai eredményeként a kisebb települések mellett olyan fontos városok – egyébként vitatott és homályba vesző – kezdetével is megismerkedhetünk, mint Esztergom, Pest és Óbuda.

Zsoldos újragondolja a királyi bevételek átalakításának rendszerét is, ha úgy tetszik, a király adópolitikáját és annak mozgató rugóit. A „szabadok pénzére” értelmezése körüli történészi vita az átlagolvasót talán nem hozza lázba, ám annál fontosabb is az a megállapítás, hogy a birtokok eladományozása nem jelentette automatikusan az ott befolyó királyi jövedelmek elmaradását. Végeredményében a király lemondott a megörökölt, „elavult” adófajtákról és új, lukratívabb adófajtákkal pótolta őket.

Így a hagyományos kötelező pénzváltásból (a kamara haszna) származó bevételét kiegészítette a pénzváltás elmaradása esetén kivetett új adóval. A pénzügyi igazgatás találékonyságát dicséri a „rendkívüli adó” alkalmasszerűen kivethető típusának a bevezetése, ami aztán András utódainál is nagy népszerűségnek örvendett. Az új vámok rendszere is ebbe az irányba mutatott. A pénzváltásból származó jövedelmeknek kiszámítható és ütemes beérkezését a kincstárba a – muzulmán és zsidó kamaraispánok személye miatt a kortársak által is sokat támadott – kamarabérleti rendszer biztosította. Az új rendszer ismét csak az ispánoknak a hagyományos jövedelmekből való részesedését csökkentette, miközben növelte a király befolyását.

A reformokat tárgyaló fejezetek minden megállapítása oklevelek sorának aprólékos elemzésére támaszkodik. Ennek ellenére még mindig maradnak bizonytalanságok, amit Zsoldos olyan árnyalt kifejezésekkel érzékeltet, mint „megnyugtató válasz nélkül maradunk”, „bár kizárni nem lehet a lehetőséget” és így tovább. Be kell látnunk, nem maradt fenn korabeli kormányprogram, a történészek oklevélforgácsokból, sokszor a hamisakat és interpoláltakat is felhasználva kell többszáz év távlatából a rekonstrukciót elvégeznie. Annak ellenére maradnak a kutatásban fehér foltok, hogy Zsoldos a korabeli családtörténet, birtoktörténet és archontológia páratlan mélységű ismeretében igyekszik választ adni a birtokállomány mozgására, az oklevelekben feltűnő szereplők politikai szerepvállalására, karrierjére és a szembenálló táborok közötti mozgására a politikai harcok miatt fordulókat évtizedekben.

A kötet húzószava az Aranybulla, amelynek – 1231. évi megújításával együtt – Zsoldos mintegy százoldalnnyi terjedelmet szentel. Nem meglepő, hogy az 1222 tavaszán kiadott oklevelet a hatalmi harcok által életre hívott „új berendezkedés” keretében értelmezi. 1222 nyilvánvalóan komoly fordulópontnak tekinthető az Imre-párttól örökölt ellenzék és a király harcában, éppen akkor, amikor egy pillanatra megrogyanni látszott

a király pozíciója. Ekkorra már az 1214-ben megkoronázott Béla herceg (a későbbi IV. Béla) körül gyülekező ellentábor az udvar reformlépéseivel elégedetleneket mozgósítva valóban megszorongatta a királyt, akinek majd csak az év második felében sikerült visszajuttatni embereit a kormányzati kulcspozíciókba. A legényesebb újdonság – cáfolva egy évszázados, máig kísértő történetírói vélekedést – az Aranybulla kibocsátásának az értelmezéséhez kapcsolódik: Zsoldos szerint nem a szerviensek tömegei kényszerítették ki a jogait írásba foglaló oklevelet, hanem éppen ellenkezőleg, a királyi hatalom támaszkodott rájuk és használta fel őket a maga pozícióinak a megszilárdítására, s az ő érdekükben került sor a dokumentum kibocsátására. Ez az értelmezés látványos cáfolata lenne a gyenge király hagyományos képének, amire a szerző más helyen is kitér, így a királynak a Gertrúd királyné gyilkosaival (1213) szembeni fellépése kapcsán, s ott sem véli azt gyengesége jelének. Meggyőző érvelése szerint az Aranybulla alapvetően és bizonyíthatóan a király érdekeit juttatta érvényre, miközben csak látszólagos, minimális engedményeket tett az ellenzéknek. Igaz ez a ma is sokat emlegetett – de a középkorban sosem említett – „ellenállási záradékra” is, amelyben az Aranybulla megerősítésekor (1351) az igazán erős Anjou király, Nagy Lajos sem látott semmilyen, a hatalmát fenyegető veszélyt.

Egy évtized múltán, 1231-ben a király ismét arra kényszerül, hogy törvénnyel csillapítsa le az ellene szervezkedőket. Az újabb politikai váltságok jórészt az egyre erősebbé váló Béla herceghez és az ügyét felkaroló pápai intervenciókhoz kapcsolódtak. Az egyház beavatkozására a király számos alkalmat kínált, attól kezdve, hogy Bézát sikertelenül próbálta elválasztani feleségétől, a nikaiai császár leányától. Ennél elhúzódóbb válságot okozott a német lovagrend. A király viszonya az 1211-ben letelepített lovagrenddel alapvetően a rend európai kiváltságai és barcasági helyzete közötti ellentmondások miatt romlott meg. A rend által a királytól kierőszakolt 1222. évi kiváltságlevél után a király már csak a leszámolás-

ra várt, amit éppen az Aranybulla körüli zavarok hátráltattak. Végül is a Szentszék védelme alatt álló lovagok kiűzése (1225) hosszú időn át visszatérő vád maradt a pápai levelekben. Könnyű támadási felületet nyújtott a király azzal, hogy a pénzügyigazgatásban keletieket alkalmazott, akiknek visszaszorítását erőteljesen követelte a zsidókkal és a muzulmánokkal egyre türelmetlenebb pápaság.

A pápa a magyar egyház panaszaira reagálva beavatkozott a birtokadományok felülvizsgálatába is, amit a pápa 1225. évi dekretálásában Béla herceg feladatává tett meg. A király a hallatlan kihívás előtt nem térhetett ki, igaz, ezt a vizsgálódást mindvégig igyekezett ellenőrzése alatt tartani. Zsoldos szerint a tapasztalt uralkodó előre látta, hogy Béla a „felesleges és haszontalan adományok” felülvizsgálatával nagyobb zavart fog kelteni, mint amennyi politikai hasznot tudna tudna húzni belőle. b. Az 1228 és 1231 közt tartó általános földvizsgálatot a királynak volt ereje leállítani, s az elvett földek egy részét visszaadni korábbi tulajdonosaiknak. Végül egy újabb fenyegető pápai bulla után 1231-ben nem maradt más választása, mint átírni és megerősíteni az 1222-es dokumentumot. Ebben egyfelől valóban figyelembe vette az egyházi érdekeket, másfelől pedig sikerült megerősítenie, sőt növelnie a maga politikai mozgásterét.

Konfliktusa a magyarországi egyházi vezetéssel, a szentség hírében álló Róbert esztergomi érsekkel és a pápai udvarral azonban mit sem veszített súlyosságából. 1232 elején az érsek úgy ítélte meg, hogy a király nem tartja be a törvényt, és az egyházi fenyegető eszközök használatával élt. A helyzetet súlyosbította egy pápai legátus érkezése, aki ismét a német lovagrend ügyével hozakodott elő. A sarokba szorított király a Beregi egyezmény (1233) megkötésével tört ki megalázó helyzetéből, amely Zsoldos értelmezése szerint korántsem volt annyira hátrányos rá nézve, mint azt a korábbi történetírás feltételezte. Ezt Zsoldos elsősorban a sóforgalmazás rendjének részletekbe menő elemzésével támasztja alá. Egy éven belül a pápa is belátta, hogy András-

tól nincs mód további engedmények kicsikarására, s a politikai győzelem ismét a királyé lett. Zsoldos ebben az esetben egyenesen a „király pártját ritkító diplomáciai képességeiről ír (367. old.).

Bár többen szeretnek II. András „archiregnumáról” beszélni, a király külpolitikai törekvései igen visszafogottak voltak, s inkább mindig a pillanatnyi helyzetre adott válaszlépésnek voltak tekinthetők, noha rokonsága az európai dinasztiákkal e téren sokkal nagyobb mozgásteret engedett volna neki. Talán egy kivétel van. Zsoldos sem érti, András miért ragaszkodott oly makacsul a magyar befolyás kikényszerítéséhez Halicsban, amikor az folyamatos kudarcokkal járt. Nem talál jobb magyarázatot annál, mint hogy talán gyermekkori emlékei ösztönözték újabb és újabb próbálkozásait, amire a magyar haderő korabeli ütőképessége is könnyen csábíthatta.

Nagyobb elismerés illetheti a király korlátozott balkáni terveit, miután ezeknek a Bizánci Birodalom szétesése 1204 után bő teret kínált. A Szörényi bánság szervezése, a macsói jelenlét mind arra utal, hogy a király felismerte a déli határvidék megerősítésének szükségességét és egy déli ütközőzóna kialakításának fontosságát. A Béla herceggel megvalósított sikeres kun térítés és egyházszervezés sem kisebb jelentőségű, még ha ekkor talán senki sem látta még, hogy ezzel magukra vonják a tatár nagykanok haragját, amit majd katonai lépések követhetnek.

A középkori és a mai emberek leginkább keresztes vezérként emlékeznek Andrára, az előbbiek még tisztelettel („Jeruzsálemi”), utóbbiak már inkább gunyorosan. Pedig Andrásnak nem volt más választása, mint egyszer valóban útra kelni, különösen mivel a Szentszékkel – amely a szerző érvelése szerint akár belpolitikai tényezőnek is tekinthető – nem akarta élezni a feszültséget, ami aztán az 1230-as években mégis bekövetkezett. A könyvben az újabb hadtörténeti értelmezéseknek megfelelően a vállalkozás mértéktartó elemzését olvashatjuk. A korabeliek ugyan kritizálták a magyar sereg korai visszatérését, ám a király rendkívül ügyesen

minimalizálta a veszteségeket és sikerrel vezette haza a magyar sereget egy 1700 km-es szárazföldi úton, átszelve a muzulmán-szeldzsuk területeket. Joggal merülhet fel az olvasóban, hogy a hadjárat időzítése és az 1217-es kulcsfontosságú esztendő összefügghetett. Az 1217-es indulást király már jó előre tudhatta, mivel ennek tervét már az 1215-ös lateráni zsinaton meghirdették, s akár ehhez is igazíthatta a maga konszolidációs lépéseit. Nem utolsósorban azért, hogy távolléte idejére az országban viszonylagos nyugalom legyen. Talán abban is reménykedett, hogy mint sikeres keresztes vezérnek további politikai lehetőségek nyílnak meg majd előtte. Ebben ugyan csalódnia kellett, ám a hadjárat semmiképpen sem tekinthető kudarcnak, s mint a szerző is megállapítja, általában nem lehet „külpolitikai kalandorságáról” beszélni.

Az olvasóban jogosan merül fel a kérdés, valóban ilyen okos ember volt-e II. András, vagy csak az évszázadokkal később alkotó történész fantáziájából lép most eléünk ez a koncepciózus uralkodó. Persze nincs erre megnyugtató válasz, de valóban feltehető – miként azt Zsoldos is többször érzékelteti –, hogy a kor egyik nagy formátumú politikusával találkozunk e könyv lapjain, aki szinte vert helyzetből egy aprólékosan felépített és következetesen megvalósított társadalmi és gazdasági reformdömpinggel fordította a helyzetet a maga javára, s kínált intézkedéseivel utódai számára is sikerrel kecsegtető jövőképet. Tanácsadóit nyilván az udvarban kell keresnünk, a méltóságviselők és a keleti (szaracén, zsidó) pénzügyi szakemberek között, ám a megvalósítás és levezénylés érdeme kétségkívül a királyé. András már herceg korában megtanulhatta, hogy a hatalom illékony, de ez komolyan sosem akadályozta meg abban, hogy kezében tartsa, vagy ha elveszítette, visszaszerezze az irányítást.

Zsoldos Attila számos korábbi tanulmánya és monográfiája után összegezte és szintetizálta eredményeit a XIII. századi magyar történelem azon időszakáról, amelynek meghatározó alakja II. András volt, aki átfogóan és koncepciózusan –

s nem is sikertelenül – formálta át országa ekkora elavult patrimoniális berendezkedését. A kötet nem könyvnyű olvasmány, még ha a jegyzetelése visszafogott és fogalomhasználata mindvégig kristálytiszt is. Méltán fogja egy új középkori magyar történelmi összefoglaló (egy új „Pauler”) egyik kötetét alkotni. A kép persze nem teljes. Hiányzik a korszak művelődés- és művészettörténete, miként összefoglalóan az oklevelezés fejlődéséről, a történetírásról és a krónika-kutatásról sem értesülünk. Érthető módon mindezek szétfeszítették volna a kötet kereteit (lásd Takács Imre többszáz oldalas könyvét *A francia gótika recepciója Magyarországon II. András korában* címmel. Balassi, Bp., 2018). A hiányért Zsoldos legalábbis Anonymus vonatkozásában utólag kárpótolta az olvasót egy fontos írással (Anonymus *Gesta Hungarorum* mint történeti forrás. *Magyar Nyelv* 119 [2023], 271–284. old.).

Tekinthető egyfajta kézikönyvnek is, amelyet egy tárgymutató tehetett volna még jobban használhatóvá. Hogy a közoktatásra, vagy még inkább a közgondolkodásra milyen gyorsan fog hatást gyakorolni, azt senki sem tudja megmondani.

Tréfás, hogy a századforduló jeles történésze, Marczali Henrik operettkirálynak aposztrofálta II. Andrást. Szemmel láthatóan nem tudott róla, hogy Alekszandr Glazunov orosz zeneszerző *Rajmonda* című balettjében örök, talán még a valóságosnál is szebb emléket állított a keresztes vezér Andrásnak. Ösbemutatója 1898-ban volt Szentpétervárott, s azóta bejárta a világot, de meglepő, hogy Magyarországon utoljára 1985-ben játszották a Bolsoj Színház turnéján. A 2022-es bőkezűen dotált hazai emlékévi programjába talán még ez is belefért volna.

Mongol invázió Európa ellen (1236–1424) Szerk. B. Szabó András, Uhrin Dorottya

Corvina Kiadó, Bp., 2022. 440 old., 5490 Ft

Az utóbbi években érezhetően egyre nagyobb figyelem fordul (ismét) a Kelet felé a világban, és ezzel párhuzamosan természetesen Magyarországon is. Ennek okairól, a különböző indítékokról lehet vitatkozni, de a jelenség egyrészt adott, másrészt a magyar történelem és kultúrtörténet ismeretében nem meglepő. Van, akit a korai magyar történelem iránti érdeklődés hajt, másokat éppen az egyre jelentősebb gazdasági, politikai befolyásra szert tevő kelet-ázsiai országok fokozódó nemzetközi „jelenléte”, az egyes államokhoz köthető *soft power* erősödése, illetve hatása, és ennek keretében a globális populáris kultúrában megjelenő „termékek” fordítanak a keleti kultúrák felé. Ez a növekvő érdeklődés természetesen nem csak a laikus közvéleményt mozgatja, de a tudományos közéletben is újabb és újabb kutatások jelennek meg e térségről, hiszen napjainkban a legkülönbözőbb területeken – történeti, gazdasági, geopolitikai, geostratégiai, biztonságpolitikai kérdésekben – kerül egyre gyakrabban előtérbe Eurázsia fogalma. Sok tekintetben érthetünk egyet azzal, hogy ezt a térséget adott történelmi korszakokban érdemes egységként kezelni, hiszen ez gyakran vihet közelebb bennünket bizonyos jelenségek, történeti események, korszakok jobb megértéséhez.

Az újonnan felerősödő érdeklődés ugyanakkor ráirányítja a figyelmet a történelem olyan pillanataira is, amikor Európa, vagy épp hazánk került kapcsolatba egyes keleti népekkel. Ilyen időszak volt a XIII–XIV. századi mongol kor, a Nagy Mongol Biroda-

lom kialakulása és ennek meghatározó epizódjaként a mongolok nagy nyugati hadjárata, amely a Magyarországon tatárjárasnak nevezett eseménnyel jutott el végpontjához.

A *Tatárjárás Magyarországon és a mongol hódítás eurázsiai összefüggései* című kutatási program az NKFIH támogatásával indult 2018-ban. A résztvevők azt vállalták, hogy az eddig rendelkezésre álló ismeretekre, illetve új kutatási eredményekre támaszkodva megpróbálják újraértelmezni a tatárjárást mint eseménysort és mint történelmi korszakot. Az itt tárgyalt kötetben szereplő tanulmányok már a négy éve zajló program keretében végzett új történeti, régészeti kutatások eredményeiből is fellillantanak néhányat.

A mongolok Dzsingisz hatalomra kerülése után a világtörténelem legsikeresebb hódítását hajtották végre. Az 1206-os államalapítástól a század végéig meghódították Közép- és Belső-Ázsiát, Kínát, Koreát, eljutottak a Közel-Keletre és elérték Európa keleti területeit is. A világ legnagyobb birodalmát hozták létre, de a mongolok nemcsak a Nagy Mongol Birodalom miatt töltenek be különleges szerepet Ázsia – ha úgy tetszik, Eurázsia – vagy a világ történelmében. Minden korábban birodalmat alapító nomád néptől megkülönbözteti őket, hogy hatalmas birodalmuk széttagolódása, a központi hatalom meggyengülése után, sőt még az alávetettség korszakaiban is képesek voltak megőrizni identitásukat, az államiság hagyományát, és ennek köszönhető, hogy ma is létezik önálló mongol állam. Ez nem mondható el egyetlen más, premongol nomád birodalomról sem.

Épp az önálló állam mai létezése az egyik tényező, amely állandóan napirenden tartja a mongol hódítás kérdéseit, hiszen az nem csak a mongolok és az egykori alávetett népek, Eurázsia középső és keleti területei történetében meghatározó, hanem a mai mongol identitásban is. Számtalan mongol történeti munka foglalkozott és foglalkozik ma is e korszak aprólékos vizsgálatával. Így tudománytörténeti szempontból is érdekes – és egyáltalán nem mellékes –, hogy mikor, hogyan, milyen

konceptiók és prekonceptiók alapján nyúltak e témához.

A korszak vizsgálata tehát – (szinthe) mindig – aktuális, és nem csak a központi szállásterületen létező mai Mongólia, Közép-Ázsia vagy épp a birodalom keleti területeinek tekintetében, hanem itt Európában, Magyarországon is. Hiszen a tatárjárás a középkori magyar királyság történetének meghatározó eseménye volt, amely egy világbirodalomhoz köti a magyar történelmet még akkor is, ha e birodalomnak csak a periferiáján zajlott, és gyakorlatilag a birodalmat teremtő hadjáratok lezárásának tekinthető. Ebből nyilvánvalóan következik, hogy az 1241–1242-es magyarországi események másképp jelennek meg a Magyar Királyság, illetve a Nagy Mongol Birodalom történetének összefüggésében.

A Nagy Mongol Birodalom a történelem legnagyobb összefüggő szárazföldi állama volt. A mongol hatalom konszolidálódásának – és az állam egységének rövid – korszakában létrejött Pax Mongolica elhozta a relatív stabilitás időszakát a mongolok által uralt területekre, amivel hozzájárult az eurázsiai régiók közötti politikai, kereskedelmi és kulturális kapcsolatok átalakulásához is. A birodalom széttöredezése után a legnyugatibb utódállam, az Arany Horda hosszú időre domináns hatalommá vált a régióban, és a vele szomszédos közép- és kelet-európai országoknak egy kiterjedt, jelentős katonai potenciállal rendelkező, központosított állammal kellett szembenéznie. Volt, amelyik alávetette magát a mongoloknak, s volt, amelyik igyekezett megvédeni függetlenségét, de egyik sem mentesült ennek a hatalmas államnak a befolyásától. A Nagy Mongol Birodalom eurázsiai hódításai, illetve utódállamai végül évszázadokra meghatározták a térség történetét, aminek hatása a közép- és kelet-ázsiai régió országaiban bizonyos tekintetben máig érezhető az államszemléletben, a nemzeti identitásban is feltűnnek/feltűnhetnek olyan elemek, amelyek még a mongol korban gyökereznek.

A mongol kor iránti történeti érdeklődés ma már a belső- és kelet-ázsiai régió, vagy éppen Eurázsia kultúrtörténetét szélesebb

kontextusban vizsgáló kutatókat is jellemzi. A több irányból összeérő és felerősödő figyelmet jól példázza, hogy a 2010-es évek legvégén nagyjából egy időben, egymástól látszólag függetlenül több fontos kutatási terv is megfogalmazódott, amelyek a mongol kornak, illetve szűkebben a mongolok nagy nyugati hadjáratainak történetével foglalkoznak. Ezek egyik eredménye a nemrég tőlünk nyugatra megjelent kézikönyv (Alexander V. Maiorov – Roman Hautala [eds.]: *The Routledge Handbook of the Mongols and Central-Eastern Europe. Political, Economic, and Cultural Relations*. Routledge, London–New York, 2021.), egy másik a mai mongol történettudomány terve a Nagy Mongol Birodalommal, illetve utódállamaival foglalkozó történészek bevonásával létrehozott, öt tematikus kötetbe rendezett nagyívű összefoglalás. E sorba illeszthető a magyarországi mongol hadjárat interdiszciplináris feldolgozását célul kitűző magyar kutatási program, amelynek első eredményeit közli az itt tárgyalt kiadvány.

Nincs könnyű helyzetben az, aki arra vállalkozik, hogy a mongol hódítások korábban is sokat tanulmányozott témáját tegye ismét a kutatás tárgyává. A sokszor és a legkülönbözőbb szempontok szerint vizsgált téma tárgyalásának egyetlen tanulmánykötetre szűkítése is nehéz feladat, mégis ezt választotta a már említett Routledge kézikönyv. Az itt tárgyalt magyar kötethez nagyjából hasonló célokat tűzött maga elé, bár kissé eltérő történeti keretben és részben más fókusszal, hiszen nem a Magyar Királyság területén történt eseményeket helyezi a középpontba. Megpróbál átfogó áttekintést nyújtani a mongolok katonai, politikai, társadalmi-gazdasági és kulturális kapcsolatairól a kelet-közép-európai nemzetekkel a XIII–XV. században. A két kiadvány között nemcsak a témaválasztás hasonlósága jelent kapcsolatot, hanem a szerzői kör is, hiszen több kutató (Vásáry István és Stephen Pow) mindkét kötetben szerepel írásával. Így természetesen bizonyos új felvetések (például a mongoloknak a Magyar Királyság területéről való kivonulása okairól) mindkét publikációban megjelennek.

A Mongóliában megjelent kötetekről egyelőre annyit érdemes megemlíteni, hogy a Mongol Állami Egyetem Történeti Intézetének, illetve a Mongol Tudományos Akadémia Történeti és Régészeti (2019 óta Történeti és Néprajzi) Intézetének programjai egymástól függetlenül zajlottak, és a Nagy Mongol Birodalom, illetve utódállamai történetének megírását célozták. A programok 2019-ben zárultak, és a tanulmánykötetek – amelyek tartalmában kevés eltérés figyelhető meg – szinte azonos pillanatban jelentek meg.

A mongol hódítások vizsgálata gyakran pezsgő vitákat generál, így a jelen magyar projekt indulásában talán szerepet játszhatott egy 2016-ban megjelent írás (Ulf Büntgen – Nicola Di Cosmo: Climatic and environmental aspects of the Mongol withdrawal from Hungary in 1242 CE. *Scientific Reports* 6 [2016]), illetve a körülötte kialakult tudományos diskurzus arról, milyen okok vezethettek Batu 1242 tavaszi döntéséhez, és a mongolok hirtelen kivonulásához a Magyar Királyság területéről. Itt most nem kívánom minősíteni a kérdést felvető cikket – megtette azt egy nagyon alapos válaszcikk (Zsolt Pinke – László Ferenczi – Beatrix F. Romhányi – József Laszlovszky – Stephen Pow: Climate of doubt: A re-evaluation of Büntgen and Di Cosmo's environmental hypothesis for the Mongol withdrawal from Hungary, 1242 CE. *Scientific Reports* Vol. 7 [2017]), amelynek szerzői között a jelen kutatás több résztvevője is szerepelt –, ugyanakkor ez épp az egyik olyan téma, amely a jelen kötet és a fentebb hivatkozott angol nyelvű kézikönyv tanulmányai között egyaránt megjelenik.

Az itt hivatkozott kötet tehát e kutatási program első átfogó kiadványa, amely a szerkesztők (B. Szabó János és Uhrin Dorottya) rövid bevezetője szerint elsősorban a témában jártas, szakértő hazai szerzőgárda segítségével kívánja bemutatni a mongol hódítás, illetve a magyarországi tatárjárás előzményeit, főbb eseményeit, következményeit. Azonosítja a tágabb kontextust és igyekszik átfogó képet adni nemcsak a Mongol Birodalomról, de a XIII.

századi Európáról is, az Ibériai-félsziget, Anglia és a Német-római Császárság viszonyairól, katonai erejéről és még a nagy nyugati hadjárat tekintetében kevésbé hangsúlyos Balkánról is. A fókuszban természetesen a hadjárat által elért területek – a Magyar Királyság, Lengyelország, illetve a mongolok által évszázadokig uralt kelet-európai, orosz területek – állnak. A szerzők számos tudományos intézmény, köztük a jelentősebb magyar tudományegyetemek, a CEU, továbbá az utóbbi néhány évben több névváltoztatáson átesett Magyar Kutatási Hálózat (immár HUN-REN) és egyéb más hazai és külföldi tudományos műhelyek munkatársai. Egy olyan korszak esetében, amelynek ilyen szerteágazó kutatástörténete van, felmerülhet a kérdés, egy összefoglalás képes-e még új dolgokat bemutatni? E tekintetben az olvasást nagyban segítő névmutatóval együtt 440 oldalas kötet – és nyilvánvalóan a tanulmányok némelyikének alapjául szolgáló kutatási program – jól teljesít. A tizenhat szerző által jegyzett harminchét tanulmány átfogó képet ad az eddigi ismeretekről, bizonyos, már ismert tényeket új szempontokból vizsgál és igyekszik bemutatni az új értelmezéseket és kutatási eredményeket.

A kötetben az első tanulmány a kutatástörténet kiváló összefoglalása Nagy Balázstól, aki nem csak a jelen kutatások egyik vezetője, hanem az immár két évtizede az Osiris kiadó *Nemzet és emlékezet* sorozatában megjelent *Tatárjárás* című kötet (Nagy Balázs [szerk.]: *Tatárjárás*. Osiris Kiadó, Bp., 2003.). egykori szerkesztője, kiváló összefoglalást ad a témával kapcsolatban megjelent fontosabb tudományos munkákról. Írását, illetve az egész kötetet olvasva kirajzolódik egy fontos tapasztalat: a feldolgozás döntően – fogalmazzunk így – az Eurázsia nyugati területein megjelenő korábbi kiadványokra támaszkodik, és hiányzik belőle a kortárs mongol munkákra való reflexió. A korabeli orosz, kínai és mongol források nyugati feldolgozásai, fordításai beépültek a kutatásba, viszont hivatkozásokat a modern mongol történeti és régészeti munkák eredményeire hiába keresünk a kötetben.

Nyilvánvalóvá válik a hazai mongolisztikai kutatás mulasztása is, amely az elmúlt évtizedekben nem foglalkozott érdemben a magyarországi tatárjárás hazánkban megkerülhetetlen témájával. Érdemes lenne a mongolisztika irányából érkező hazai kutatók tapasztalatait, kapcsolati hálóját kihasználva összeköttetést teremteni a korszak magyar és mongol kutatói között, illetve a mongolistákkal és a mai mongol kollégákkal együtt gondolkodni a mongol hadszervezetről és államfelfogásról, a hódításoknak a nomád birodalmakban játszott, meghatározó szerepéről, az alávettettekkel való kapcsolatokról, a nyugati hadjáratról és általában a Nagy Mongol Birodalomról.

A kötet négy nagy fejezetre tagolódik. Az elsőben Vásáry István és Csiky Gergely tanulmányai a mongol birodalom formálódásának kezdeteit, a később világhódító haderő főbb jellemzőit és a nyugati hadjárat előtörténetét mutatják be. A téma egyes részletei tekintetében meg kell elégednünk a már korábban szerzett ismeretekkel, nem várhatjuk el minden kérdés újraértelmezését, esetleg cáfolatát. Az alapok tekintetében napjaink történetírása egyelőre sok új ismerettel szolgál, de az állam magját jelentő mongol törzsszövetség, a nagykáni pozíció létrejöttének körülményei, az első hódítások történetét felelevenítő rövid áttekintés nem hiányozhat egy ilyen összefoglaló munkából.

A következő rész dolgozatai elmélyült alapossgal ismertetik a kortárs Európa politikai, katonai viszonyait a hasonló összefoglalásokhoz képest jóval tágabb kontextus bemutatásával. A szerzők Európa legnyugatibb peremétől kelet felé indulva, az Ibériai-félszigettől (Igaz Levente) Anglián (Bárany Attila), Franciaországon (Györköm Attila) és a Német-római Birodalmon (Veszprémy László) át vezetnek el az olvasót a Magyar Királyságig (B. Szabó János és Laszlovszky József). Megismerhetjük a korabeli Csehország és Lengyelország viszonyait (Adam Lubocki) és a központi témával kapcsolatban korábban talán méltánytalanul hanyagolt Balkán (Rózsa Márton) és Kis-Ázsia (Tóser Márton) helyzetét is. Font Márta a

Kijevi Rusz aktuális viszonyait vázolja, Kumánia és általában a steppe-történet vonatkozó időszakát pedig Kovács Szilvia. Kirajzolódik Eurázsia nyugati részének helyzete a XIII. század első felében, hogy az akkori Európa egyes országai milyen belső politikai, gazdasági konfliktusokkal küzdöttek, erejüket hogyan osztották meg, kötötték le ezek a konfliktusok, akár a belső hatalmi harcokra, akár a Német-római Birodalom és a pápaság között zajló összecsapásokra gondolunk. Ezt a fejezetet egy-egy fontosabb összecsapás bemutatása teszi teljessé, képet adva a korabeli Európában uralkodó erőviszonyokról a mongol hódítás előestéjén. Közülük a téma szempontjából talán legfontosabb a mongolok első nyugati hadjáratát lezáró Kalka menti ütközet, ahol kiderült, hogy a mongol hódításnak ellenálló országoknak milyen erővel kell szembenézniük. A fejezetben felvázolt körülmények magyarázatul szolgálhatnak arra, hogy az 1240-es évek elején Európába érkező mongol seregekkel szemben miért volt kénytelen szinte egyedül felvenni a harcot a Magyar Királyság, amelynek átfogó történeti, régészeti bemutatása a fejezet egyik hangsúlyos eleme.

A harmadik nagyobb egység már a nyugati hadjárat és a tatárjárás közvetlen előzményeire, körülményeire, főbb eseményeire koncentrál. A tanulmányok a hadjárat irányát és időrendiségét követve beszélik el az eseményeket, nevezik meg a fontosabb mérőföldköveket, kirajzolva azt a mintázatot, amely a mongol hódításokat jellemezte, a támadások egymást követő hullámain és a hadászati fejlődést az erősítésekkel, a városokkal szembeni sikertelen mongol katonai próbálkozásoktól az Európa keleti területein tapasztalható hatékonyságig vezetett. Itt olvashatunk a kipcsakok és az orosz fejedelemségek harcairól, a magyarországi támadást közvetlenül megelőző lengyelországi eseményekről, és alapos tanulmány mutatja be a magyarországi támadás különböző mozzanatait, a védekezéssel kapcsolatban tett lépéseket, valamint a muhi csatát. Ez a fejezet bővelkedik leginkább a tatárjárás kutatásában új gondolatokban, például a muhi csata körülményeinek,

lefolyásának értelmezésében, amely szakít a korábban talán általánosnak tekinthető narratívával arról, hogy a magyar ellenállás nem volt jelentős. A csata eredménye valószínűleg korántsem volt annyira egyértelmű, és a magyar haderő sem annyira a támadóknak kiszolgáltatott, mint ahogyan korábban tárgyalták. Az újabb régészeti kutatások árnyalják a hadjárat körülményeivel kapcsolatos tudásunkat, és megismertetnek a lakosság védekezésének különböző, régészeti módszerekkel ma feltárható példáival is. Ez a határozott és elszánt védekezés szolgáltatott okot arra a rendkívüli megtorlásra, aminek nyomai a kortárs forrásokban, de a régészeti feltárásokban is fellelhetők. Ez egybecseng a mongol hódítás korábbi szakaszaival kapcsolatos ismereteinkkel, ugyanakkor rávilágít a mongolok sajátos hatalom-értelmezésére is. Úgy tűnik, hogy a Horezm elleni hadjárat, illetve más mongol hódítások idején is azok a területek, városok, népek, amelyek önként elfogadták maguk felett a mongol fennhatóságot, nem tapasztalták meg azt a kegyetlenséget, ami akár a magyarországi tatárjárás idején jellemezte a mongolokat. A kegyetlenség tehát a katonai stratégia részét képezte, amelynek egyetlen funkciója az ellenszeggülés megtorlása lehetett. Ugyanakkor ez a mongol stratégia nem törte meg teljesen a magyarokat, az ellenállás a keleti területek pusztulása után is folytatódott, amelyről olvashatunk a hadjárat második fázisáról, a mongolokkal szemben az ország nyugati területein kialakuló ellenállásról szóló tanulmányban.

A kötetet záró negyedik fejezet az Európa keleti területein berendezkedő mongol fennhatóságot mutatja be. A magyarországi tatárjárással a mongolok eljutottak nyugati terjeszkedésük határáig, a területszerző hadjárat tulajdonképpen lezárult. A hazánk területén lejártszódott események azonban minden tekintetben más mintázatot mutattak, mint a keletebbre eső vidékek elfoglalása. A hadjárat ezen része nem mondható maradéktalanul sikeresnek. Az ország uralkodója megmenekült az őt üldözők elől, közvetlen behódolás nem történt, így a Magyar Király-

ság nem veszítette el vezetőjét. Míg a mongol betörés a Dunától keletre óriási pusztítást okozott, nyugaton már kevésbé volt egyértelmű a betolakodók sikere. Bár a konfliktus későbbi kiújulásának veszélye nem múlt el maradéktalanul az 1242-es meglepetésszerű kivonulás után sem, amit jól mutat az első hullámot bő négy évtizeddel követő második mongol betörés – amiről Szócs Tibor alapos tanulmánya szól a kötetben –, de a későbbi összecsapások hatása össze sem hasonlítható az 1241–1242-es események következményeivel.

A visszavonuló mongolok Batu vezetésével létrehozták a Nagy Mongol Birodalom egyik legfontosabb utódállamát, amely a következő évszázadokra meghatározta Eurázsia középső régiójának politikai, gazdasági viszonyait. Az Arany Horda megalakulása fontos állomása volt a birodalom felbomlásához vezető útnak, amely legnagyobb kiterjedésének elérésekor már eltéríthetetlenül rálépett erre az útra. A központi hatalom nem volt képes a perifériákon maradéktalanul érvényesíteni a befolyását, miközben elméletileg még létezett az egységes, a mongol nagykan által képviselt hatalom. A mongol hódítás egy rövid történeti pillanatra elhozta ugyan az egységes fennhatóságot az eurázsiai régió Koreától a Magyar Királyságig terjedő területén, de a XIII. század utolsó harmadában – a kínai területek elfoglalásával szinte egy időben – a világ legnagyobb kiterjedésű birodalma utódállamaira bomlott. Az egykori orosz fejedelemségek és Közép-Ázsia területeinek története szempontjából azonban a Batu által létrehozott Arany Horda továbbra is meghatározó jelentőséggel bírt.

A mongol hódítások vizsgálatában ma már nem csak a történeti, hadtörténeti megközelítés érvényesül. A globalizáció és a multikulturalizmus mai világában új felvetések, értelmezések is teret kapnak. Ezek egyike kiemeli, hogy a mongol hódítás Kelet-Ázsiától Európáig – ha rövid időre is – kialakított egy egységes államot, amelynek léte jelentős előnyöket – gazdaság, kulturális kapcsolatok, árucseré, tudástranszfer – generált. Jelentőségét a mai globális folyamatok isme-

retében sokkal könnyebb felismerni, mint korábban. További fontos kérdés, amely bizonyos értelemben szintén meghatározza e történelmi korszak mai értelmezési keretét: ez a mongolok, illetve az általuk korábban elfoglalt területeken mára létrejött nemzetállamok viszonya az itt tárgyalt eseményekhez.

Nem meglepő módon a mai mongol nemzeti identitás egyik alappillére az államalapítás és a hódítások korszaka. Dzsingisz (1206–1227) hatalomra kerülését a mongol állam megalapító pillanatának tekintik, a Nagy Mongol Birodalom – és létrejöttét nagyban meghatározó nyugati hadjárat – pedig a mongol történelem legdicsebb korszaka, a nemzeti identitás egyik legfontosabb igazodási pontja. Nem véletlen tehát, hogy Ögödej kán (1228–1241) – akit a korszak meghatározó mongol történelmi forrása, a *Mongolok titkos története* nem éppen a legjobb színben tüntet fel – ma mint a nyugati hadjárat és más meghatározó mongol hódítások elindítója, ha csak jelképesen is, de elfoglalhatja méltó helyét apja mellett. Szobra Dzsingisz, az első nagykáné mellett áll a Parlament előtt, a 2006-ban – az állam alapításának 800. évfordulójára – felújított főtérén.

Az utóbbi három évtized mongol történetírása a fenti okok miatt is kiemelt figyelmet fordított a XIII. század eseményeire. A politikai rendszerváltás után megkezdődött a korábbi történelmi korszakok új szempontú vizsgálata, és ebben az államalapítás időszakának forrásai, eseményei kiemelt figyelmet kaptak. Az 1990–2000-es évek fordulóján egyre másra jelentek meg a mongol hódítások korszakával és az utódállamok történetével foglalkozó kötetek és nagyobb összefoglaló munkák. Itt a számtalan kisebb tanulmány, konferencia mellett nem csak a 2005-ben megjelent *Mongolia története* öt kötetére kell gondolnunk (Ochir, A. et al. (szerk.): *Mongol ulsiin tüükh. 1-5.* Ulaanbaatar 2005.), de a Jüan-dinasztia, illetve a birodalom utódállamai történetét feldolgozó munkákra is, amelyeket itt tényleg csak felvilágotlanni tudunk. (Maidar, D.: *Chinggis khaan ba Mongolin ezent güren.* Ulaanbaatar 1990. [Dzsingisz kán és

a Nagy Mongol Birodalom.]; Tsolmon, Ts.: *Mongoliin Altan ordon Uls.* Ulaanbaatar 2006. [A mongol Arany Horda]; Tsolmon, Ts.: *Chinggis khaanii ezent gürem.* Ulaanbaatar 2012. [Dzsingisz kán birodalma]; Ganbold, J. – Mönktsetseg, T. – Naran, D. – Puntsag, A.: *Mongoliin Yuan Uls.* Ulaanbaatar 2006. [A Mongol Jüan Birodalom]; Enkhchimeg, Ts.: *Mongoliin Tsagadain Uls.* Ulaanbaatar 2006. [A mongol Csagataj állam.]; Ankhbayar, D.: *Mongoliin El Khaant Uls.* Ulaanbaatar. [A Mongol Ilkanida Birodalom.]; de említeni lehetne a Kubiláj kán (1215–1294) születésének 800. évfordulójára kiadott 9 részes sorozatot, és a sort még hosszasan folytatni lehetne).

A 2010-es évek végén ezek a kutatások új lendületet kaptak. Az elmúlt évtized vonatkozó kutatásaiban a legfontosabb mongol szakemberek (Ts. Tserendorj, S. Tsolmon, A. Puntsag, Ts. Enkhchimeg, L. Ganbat, A. Enkhbat és mások) vettek részt, akik csaknem tízéves kutatómunka után jelentették meg a Nagy Mongol Birodalom történetét bemutató könyvsorozat *Mongolin ezent ulsiin tüükh* (A Mongol Birodalom története) öt kötetét. Az első az *Ikh Mongol uls* (Nagy Mongol Birodalom), ez a xiongnukkal kezdve tekinti át a premongol nomád államiség hagyományát, s jut el az államalapítástól Dzsingisz, Ögödej és Gűjü (1246–1248) uralkodásán keresztül Möngke kánig (1251–1259). Itt olyan, ma aktuális történelmi szemlélet jelenik meg, amelynek alapján érdemes volna egy önálló tanulmányt kiadni a mongol történelmi hagyomány mai narratíváiról, az emlékezetpolitikáról és az örökségesítési törekvésekről. A második kötet a *Yüan uls* (A Jüan dinasztia története), a harmadik a *Mongoliin Altan ordiin uls* (A Mongol Arany Horda), a negyedik a *Mongoliin Tsagadain Uls* (A Csagataj állam), az ötödik a *Mongoliin Il khaant uls* (Az Ilkanida Birodalom). Mint látható, a sorozat gyakorlatilag a XIII. század utolsó harmadától széttörődező birodalom utódállamai történetén keresztül jeleníti meg a Nagy Mongol Birodalom történetét.

A *Mongoliin ezent günnü büren tüükh* (A Mongol birodalom törté-

netének összefoglalása című sorozat kötetei:

1. Boldbaatar, J. – Tserendorj, Ts. – Tsolmon, Ts.: *Ikh mongol uls.* Ulaanbaatar 2019. [A Nagy Mongol Birodalom.];

2. Puntsag, A.: *Mongoliin Yuan ulsiin tüükh.* Ulaanbaatar 2019. [A mongol Jüan birodalom története.];

3. Tsolmon, Ts.: *Mongoliin Altan ordni uls.* Ulaanbaatar 2019. [A mongol Arany Horda.];

4. Enkhchimeg, Ts.: *Mongoliin Tsagadain uls.* Ulaanbaatar 2019 [A mongol Csagataj állam.];

5. Ganbat, L. – Enkhbat, A.: *Mongoliin El khaant uls.* Ulaanbaatar 2019. [A mongol Ilkanida Birodalom.];

Noha a tatárjárás e hatalmas birodalom nyugati terjeszkedésének végpontja volt, és jelentősége a központi területek felől nézve kevésbé meghatározó, tapasztalataim szerint a mongol kollégák nagy kíváncsisággal fordulnak a legújabb magyar kutatások felé. A két kutatói közösség kapcsolata jelenleg nem mondható szorosnak, azonban a magyar projekt eredményei, kutatómódszertana, régészeti innovációi – közösségi régészet, csatatérrégészet, térinformatikai feldolgozás – iránt a mongol kollégák komoly érdeklődést mutatnak, annál is inkább, mert Mongóliában a korszak régészeti kutatása teljesen más vektorok szerint mozog. Érdemes volna talán a magyar kutatásba mongol partnereket bevonni, amivel párhuzamosan a magyar kollégák is ismerkedhetnének azokkal a kutatási kérdésekkel, amelyekkel a mongol kutatók fordulnak a vizsgált korszak felé.

Ugyanakkor a program nem csak a kutatási eredményekben hoz – más hasonló projektek esetében hazánkban még ritkán látható – újdonságokat, hanem a valóban interdiszciplináris megközelítés és megvalósítás, illetve a tudomány-kommunikáció koncepciójának tekintetében is.

A kutatómódszertanban előrelépés, hogy – még egy ilyen történelmi esemény vizsgálatakor is – be tudtak vonni a programba a tudomány közegén – részben – kívül álló, a téma iránt érdeklődő közösségeket, megteremtve így a részvételi kutatás

lehetőségét, ami mindenképp fontos lépés az eredmények széleskörű megismertetése, közzététele, a tudományos programok működésének bemutatása terén. A laikusok integrálása elsősorban a közösségi régészeti programban valósult meg, de hasonló innováció a roncsolásmentes technológiák, a térinformatikai adatfeldolgozás vagy épp a csataterregészeti módszereinek az alkalmazása is.

A sikeres tudománykommunikáció részét alkotják azok a „kampányok”, amelyeket a kutatócsoport az eredmények minél szélesebb körű megismertetése érdekében folytat. A tágabb hazai szakmai közönség bevonásával megszervezett tudományos előadássorozatot jól kiegészítik az ismeretterjesztő előadások, az egyik online napilappal együttműködve megvalósított, a nagyközönség számára is közérthető cikksorozat, valamint a *social media* felületein közzétett anyagok. Ezáltal remélhetőleg nem csak a kutatás szakmai elismerése mélyül el, hanem a történész, régész, keletkutató és hadtörténész munkát is jóval többen megismerik, amiért mindannyian hálásak lehetünk, ugyanis ennek a kommunikációs stratégiának minden mai tudományos programban és intézményben követőkre kellene találnia, mert ebben a tekintetben nem áll jól a magyar tudományosság.

SZILÁGYI ZSOLT

Shlomo Avineri: Karl Marx

FILOZÓFIA ÉS FORRADALOM

Ford.: Margitta Nóra. Múlt és Jövő, Bp., 2022., 176 old., 3400 Ft

A közelmúltban, 2023. decemberében elhunyt Shlomo Avineri a jeruzsálemi Héber Egyetem politikaprofesszora volt, de több alkalommal gyakorlati politikai szerepet is vállalt Izrael állam életében. Tudományos munkásságának két fő pillére Hegel és Marx társadalom- és politikafilozófiája, illetve a cionizmus története volt. Magyarul *A modern cionizmus kialakulása. A zsidó állam szellemi gyökerei*

című műve látott először napvilágot (Századvég, Bp., 1994.), ezt követte két évtizedes szünet után a Herzl-monográfia (*Herzl. Theodor Herzl és a zsidó állam alapítása*. Corvina, Bp., 2015) végül utolsó munkája, a most tárgyalt könyv 2022-ben.

Shlomo Avineri 1930. augusztus 30-án született Lengyelországban Jerzy Wiener néven. A család 1939-ben vándorolt ki Palesztinába, a későbbi Izraelbe.

1968-ban jelent meg első könyve Marxról, *The Social and Political Thought of Karl Marx* címmel. Később több könyvet is szentelt Marx munkásságának, a Marxszal való foglalkozás így mintegy keretbe foglalja életművét. De írt könyvet Hegel államelméletéről (*Hegel's Theory of the Modern State*. Cambridge University Press, 1972), Herzl Tivadarról (*Herzl: Theodor Herzl and the Foundation of the Jewish State*. Weidenfeld & Nicolson, London, 2013) és Moses Hessről, a cionizmus egyik előfutáráról, aki nem mellesleg a fiatal Marx személyes ismerőse és több tekintetben ihletője volt (*Moses Hess: Prophet of Communism and Zionism*. Thomas Yoseloff, London, 1963). Most tárgyalt, 2019-ben kiadott műve – mint legtöbb tudományos munkája – eredetileg angol nyelven jelent meg.

A könyv a Marx család előtörténetétől kezdve kronologikus rendben követi végig Marx életét és munkásságát. Életrajzot olvasunk, amelyben az egyes művek Marx életrajzából bomlanak ki: Avineri minden fejezetben röviden ismerteti a főszereplő életének fontosabb történéseit, a társadalmi-történelmi közeget, az akkori fontosabb történelmi eseményeket. Marx írásai közvetlenül reagálnak a korszak eseményeire, tendenciákra, legyen az a munkásmozgalom fejlődése, a tőkés gazdaság változásai, az 1848-as forradalmak vagy éppen a párizsi kommun, sőt Marx nemcsak szemlélője, hanem alakítója is volt az eseményeknek. Éppen emiatt különösen indokolt, hogy ismerjük azt a történelmi közeget, amelyben művei megszülettek.

Avineri nem törekszik arra, hogy minden elemében részletesen elemezze a marxi életművet, a marxi közgazdaságtannal például alig fog-

lalkozik. A könyv alcíméhez méltón – „Filozófia és forradalom” – Marxról mint filozófusról ír, alapvetően filozófiai megközelítésben vizsgálja munkáit. Bizonyos témák kétségtelenül hangsúlyosabbak – Marx zsidósága, a forradalmakhoz való viszonya –, de a hangsúlyok és a hiányok ellenére kiegyensúlyozott bemutatást kapunk.

Avineri stílusa nem szigorúan tudományos – amit már az is jelez, hogy lábjegyzetet alig használ, a további tájékozódást pedig csak egy rendkívül rövid bibliográfia segíti –, inkább esszéisztikus. Akár briliáns minieszköz fűzőként is fölfogható a könyve, amelyben kifejt egy-egy fontosabb témát, de lábjegyzetek nélkül is érezhető, hogy alapos tárgyismeret áll az egyes elemzések mögött.

Avinerit mint a zsidóság és a zsidó gondolkodás kutatóját különösen érdekli, hogy mit kezdett Marx a maga zsidó származásával, s az milyen szerepet játszott gondolkodása formálódásában. Nem véletlen, hogy *A zsidókérdéshez* című korai Marx-írásával egy külön fejezet foglalkozik. Marx „zsidó származása és háttere jelentős nyomokat hagyott életművében, néhol nyilvánvalóan, máshol alig felismerhetően. Könyvem egyik célja, hogy ezt a háttérrel megfelelő és kiegyensúlyozott perspektívába helyezzem” – szögezi le az előszóban egyik célkitűzését Avineri (7. old.). A másik az, hogy megszabadítsa Marxot attól a kanonizációtól, amelyet barátja, harcostársa és hagyatékának gondozója, Friedrich Engels kezdett el, és amely aztán a XX. században dogmákba zárta Marx gondolatait.

Mindkét célját eléri. Marxnak a zsidósághoz való viszonyáról adott elemzésében nem rejt véka alá olykor a Marxra nézve nem kifejezetten kedvező értéktételeket sem. *A zsidókérdéshez* elemzésében például Marxnak a judaizmusról tett kijelentéseit „megbocsáthatatlanoknak” minősíti (48. old.), a Ferdinand Lassalle származását és kinézetét becsmérlő sorokat pedig egyenesen „visszataszítónak” (114. old.). Ugyanakkor föl-tárja azokat a társadalmi-történelmi körülményeket is, amelyek némileg megérthetővé teszik Marxnak olykor antiszemitizmusba hajló kijelentéseit a zsidóságról.

Avineri igyekszik megmutatni, Engels értelmezése mely pontokon határozta meg azt, ahogyan Marxról máig gondolkodunk, és e pontokon előveszi az eredeti – olykor kevésbé ismert – Marx-szövegeket, hogy rávilágítson a barát és eszmétárs sokszor kedvezőtlen értelmezői hatására. A Charles Darwinról szóló alfejezethez érve Avineri kimutatja, hogy Marxnak korántsem volt olyan hízelgő véleménye az evolúció felfedezőjéről és magáról a felfedezéséről, mint azt az engelsi gyászbeszéd alapján vélhetnénk, aki analógiát vont Darwinnak a biológiában, illetve Marxnak a társadalomtudományban elért eredményei között.

A könyv első fejezete a Marx családot mutatja be, különösen azt, hogy milyen nehézségekkel kellett szembenézniük azoknak a Rajna-völgyi zsidóknak – így Marx apjának, Heinrich Marxnak is –, akik előbb a forradalmi, majd a napóleoni Franciaország fennhatósága alá kerültek, hogy aztán a bécsi kongresszust követően Poroszország állampolgárai legyenek. A porosz állam ugyanis több felvilágosult francia politikai vívmányt visszavont, például a zsidóság jogi emancipációját, Heinrich Marxnak ezért ki kellett keresztelkednie, hogy ügyvéd maradhasson. Így lett a fia is evangélikus, holott mindkét nagyapja és apai nagybátyja is rabbi volt.

Bár mindez nagyon jelentős változásokat hoz magával egy vallásos zsidó család életében, Avineri rámutat arra a furcsaságra, hogy Marx írásaiból egyáltalán nem derül ki, milyen érzelmi vagy intellektuális hatással voltak rájuk ezek a politikai fejlemények. „A legkülönösebb ebben a családtörténetben [...], hogy mindennek nyomát sem találjuk Karl Marx hatalmas életművében, vázlataiban és levelezésében; egyszerűen képtelenség rekonstruálni, hogy mindezt hogyan élte meg a Marx család és hogyan emlékeztek minderre”. (20. old.).

A származás és a család után a második fejezet az egyetemista és a pályakezdő Marxról szól, a harmadik a már említett *A zsidókérdéshez* című írást elemzi és összeveti a téma egy későbbi felvetésével *A szent családban*. Avineri konklúziója: Marx a zsidóság feltétel nélküli politikai

emancipációjának elkötelezett híve volt, antiszemitának ható kritikája a zsidó vallás felett pedig alapvetően a vallással szembeni általános fenntartásaiba illeszkedik.

1843-ban Marx elhagyta Németországot, előbb Párizsba, majd – miután onnan kiutasították – Brüsszelbe költözött. Ezek az évek döntőek voltak gondolati fejlődésében: ekkor ismerkedett meg Friedrich Engelsszel, akivel életre szóló barátságot kötöttek, és akinek *A munkásosztály helyzete Angliában* című írása megismertette Marxszal a valóságos proletariátust. Marx Párizsban kezdte el tanulmányozni a különböző szocialista gondolkodók munkásságát Saint-Simontól Fourier-n át Proudhonig.

Az 1843-tól 1848-ig tartó időszakban a legjelentősebb filozófiai műve kétségteljesen a Párizsban 1844-ban írt *Gazdasági-filozófiai kéziratok*, amely a munka elidegenedésének tanát, illetve Marx filozófiai antropológiáját tartalmazza. A negyedik fejezet legnagyobb részében Avineri e művet elemzi. Kifogásolja, hogy Marx a *Kéziratokban* csak homályos filozófiai gondolatokat fogalmazott meg az eljövendő kommunizmussal kapcsolatban, emiatt e „túlságosan lelkes apoteózis [...] kiábrándító” (71. old.).

A „népek tavaszának” nyitánya, az 1848. februári párizsi forradalom kitörése előtt alig néhány nappal jelent meg *A Kommunista Párt kiáltványa*, amely már valamelyest bővebben szól arról, mi várható a proletárforradalom után, legalábbis kidolgoz egy tízponthoz „akciótervet”, amelyet a forradalom sikerét követően végre kellene hajtani. A *Kiáltvány* bevett értelmezései erre a 10 pontra általában épphogy csak kitérnek, mivel elsőre kicsit szedett-vedett és összezsapott programnak tűnik; főbb elemei a földtulajdon kisajátítása, az erős progresszív adó, az örökösödési jog eltörlése vagy éppen az emigránsok és a lázadók vagyonának elkobzása.

Avineri viszont, amikor Marxnak az 1848–49-es forradalmi eseményekben való részvételét taglalja, külön alfejezetet szentel a tíz pontnak. Felhívja a figyelmet arra, hogy a *Kiáltványban* szó sincs a gyárosok magántulajdonának azonnali eltörléséről, hanem egy hosszabb államo-

sítási folyamatról, ahol a tőkés ipar erős konkurense az állami tulajdonú gazdaság, a progresszív adózás csökkenti a tőkések bevételeit, az örökösödési jog eltörlésével pedig a tőkés magántulajdon szép lassan az államra száll.

Avineri úgy véli, Marx tisztában volt azzal, hogy a termelési eszközök sok radikális szocialista által követelt azonnali kisajátítása „hatalmas termelésviszsaeséshez vezet, melynek következtében a forradalmi kormánynak súlyos gazdasági és pénzügyi válsággal kell szembenéznie” (86. old.). Feltűnő, hogy a *Kiáltványt* Bibliaként forgató XX. századi kommunisták teljesen figyelmen kívül hagyták ezt a tíz pontot, és rögtön az ipari termelési eszközök teljes kisajátításával indítottak, aminek meg is lett a kudarcos gazdasági eredménye mindegyik országban, ahol kommunista párt ragadta magához a hatalmat.

Miután elzúgtak Európa forradalmi, a Kölnben a *Neue Rheinische Zeitung*ot szerkesztő Marx ismét emigrációba kényszerült, immár az egész kontinensről, és Londonban telepedett le, ahol aztán élete végéig élt. Marx úgy gondolta, hogy az 1848-as forradalmak bukásának strukturális okai voltak, amelyek alapos vizsgálatot igényelnek. Avineri szerint ennek a felismerésnek több következménye is lett Marx gondolkodásában. Egyrészt megjelent a *szociológiai* vizsgálódás, amely már nemcsak két osztályt nevezett meg a történelem aktoraiként, hanem egy jóval bonyolultabb társadalomszerkezet elgondolásához vezetett. Másrészt Marx „elkezdte a különböző társadalmak eltérő történelmi tradíciójának alapos tanulmányozását” (103. old.), vagyis a *Kiáltvány* általánosító, ha tetszik „globalista” felfogása átadta helyét egy-egy társadalom elemzésének.

E két megközelítésbeli, módszertani változás eredménye az 1850-es évek két legfontosabb marxi műve, az *Osztályharcok Franciaországban* és a *Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája*. Ezek a művek Avineri szerint azt jelzik, hogy az 1848-as forradalmak bukása után Marx belátta: a proletárforradalom gyors eljövételéhez fűzött remények nem váltak valóra, és Európa még messze nem

érett meg arra, hogy megvalósuljon az áhított kommunizmus.

Avineri – több más téma mellett – a hetedik fejezetben tér ki *A tőke* első kötetének bemutatására, kiemelve, hogy ebben a műben már megjelenik az a gondolat, miszerint „a társadalom végső, szocialista átalakulása nem feltétlenül egy erőszakos forradalom következménye lesz, hanem létrehozhatja ezt az az elkerülhetetlen belső változás, amelyet a kapitalista fejlődéssel együtt járó belső feszültség vált ki” (125. old.). Egy helyütt Marx például utal arra, hogy Angliában a választójog kibővítése, illetve a különböző szociális és gyári törvények megléte különösen jó esélyt teremt a munkásosztálynak a hatalom békés megszerzésére.

A nyolcadik fejezetben Avineri több példát is felsorol, melyek rávilágítanak, hogy az érett Marx tehát felülvizsgálta azt, amiről 1848-ig szilárdan meg volt győződve, nevezetesen hogy a kommunizmus kizárólag forradalmi úton jöhet létre. A párizsi kommun bukása után, a hatalom erőszakos, akár terrorista eszközökkel való megdöntését sürgető bakunyinistákkal szemben ki is mondta, hogy Angliában, az Egyesült Államokban vagy akár Hollandiában a munkások békés eszközökkel is elérhetik céljukat.

Avineri szerint e tekintetben Marx már egyfajta szociáldemokrata meggyőződés felé indult el. A párizsi kommünt illetően pedig kimutatja, hogy a kanonizálók tévedtek, amikor azt hitték, hogy Marx a kommünt a proletárhatalom példájának tekintette. Valójában nagyon kritikus véleményvel volt e rövid életű politikai kísérletről. Marx kommunizmusának rávetítése a kommunre egyrészt nyelvi félreértésből adódik, hiszen a „Commune de Paris” megnevezésnek történelmileg semmi köze a kommunizmushoz. Másrészt Marxnak *A polgárháború Franciaországban* című munkája, illetve e mű vázlatai között fontos eltérések vannak: a vázlatokban ugyanis nem a munkásosztály, hanem az alsó középosztály felkeléseként határozza meg a kommünt. Ezért is érvelt III. Napóleon bukása után a francia köztársasági kormány támogatása mellett, s nevezte „őrültségnek” a kormány megbuktatásának tervét.

A Nemzetközi Munkásszövetség Főtanácsa, melynek nevében Marx a Párizsnak címzett üzenetet megfogalmazta, néhány francia emigráns kivételével eleinte nem támogatta a radikális megmozdulásokat. Viszont miután létre jött, majd elbukott a kommun, és a felkelők jelentős részét a karhatalom brutálisan lemészárolta, a Nemzetközi Munkásszövetség és Marx már nem tehette meg, hogy ne mutakozzék szolidárisnak a kommunárdokkal.

Ezért *A polgárháború Franciaországban* végső, kinyomtatott változatában Marx jelentősen tompította a kommunnel kapcsolatos kritikáját ahhoz képest, amit a vázlatokban vagy a kommunben fontos szerepet betöltő Frankel Leóhoz írt leveleiben leírt. A történelem ironiája, hogy a mű megjelenését követően konzervatív lapok már Marxot és az Internacionálét nevezték meg a kommun valódi kitervelőiként és agytrösztjeként. Így lett végül Marxból a kommun titkos bábjátékosa, amellyel valójában nem tudott elméletileg azonosulni.

Marx munkásságának utolsó nagy témáját Oroszország jelentette, jelesül az a kérdés, hogy a kapitalista fejlődési szakaszt átugorva megvalósulhat-e a kommunizmus az orosz földközösségre, az *obcsinára* alapozva. Ezzel kapcsolatban Marx a Vera Zaszulicszhoz írt levelében és annak vázlatában ambivalens volt: a lehetőséget nem tagadta, de kerülte a határozott állásfoglalást.

Marx egész életében rossz szemmel nézett Oroszországra, arra a birodalomra, amely „Európa csendőreként” rendre segített a kontinens konzervatív erőinek a forradalmi mozgalmak leverésében.

Könyve tizedik s egyben záró fejezetében Avineri Marx hatástörténetét vizsgálva kitér a Szovjetunióra is és azt állítja, hogy a marxi gondolatokat nem lehet felelőssé tenni az Oroszországban 1917 után történetekért. A szovjet elnyomó gépezet kialakulása csak részben volt annak következménye, hogy a szocializmust rá akarták erőltetni egy prekapitalista társadalomra – a másik ok az orosz autoriter politika mélyen gyökerező hagyománya, amely mind a mai

napig meghatározza az orosz politikát: „A gorbacsovi liberális peresztrójkától való gyors visszafordulás a Vlagyimir Putyin-féle autoriter mód-szerek felé azt sugallja, hogy a régi cári rendszer struktúrái és módszerei folytonosak – és mélyen beágyazottak –, továbbá ezek a legfőbb meghatározói az orosz politikai rendszer változásának, Lenintől Sztálinon át Putyinig” (167. old.).

De ez már egy másik könyv témája lehetne.

KISS CSABA

László Géza: Barkácsolás a gazdaság- irányításban

KREATÍV POLITIKAI DÖNTÉSEK A
KOMFORTZÓNÁN KÍVÜL

Tea Kiadó, Bp., 2023., 336 old., 4690 Ft (*Magyar Narancs Könyvek*)

László Géza rendkívül érdekes, tanulságos és olvasmányos tanulmánykötetnek ambícióját hármassal látom. Egyrészt olyan külföldi gazdaság- és politikatörténeti epizódokat (szám szerint tizenegyet) kíván bemutatni és elemezni, amelyek nem csupán önmagukban érdekesek, hanem az elmúlt közel másfél évtized hazai gazdasági, politikai és különösen intézményi fejlemények nemzetközi kontextusban való elhelyezése és ezzel megértése szempontjából is. Eközben – az epizódok értelmezését elősegítendő, keretes írások formájában – igyekszik megosztani az olvasóval olyan gazdasági, gazdaságpolitikai, tömeglélektani, játékelméleti, vezetéstudományi és egyéb területekről származó kutatási eredményeket, amelyek segítik az eligazodást abban, hogy az áttekinthetetlen esetekben mely folyamatokra (és miért éppen azokra) reagáltak a politika és a gazdaság irányítói, miért dönthettek úgy, ahogyan tették, továbbá mi minden befolyásolhatta döntéseik hatásait. A kötet harmadik ambíciója az, hogy két hazai

epizódot is értelmezzem és értékeljem az említett kutatási eredmények alapján: egyrészt az 1995. évi „Bokros-csomagot”, másrészt a 2010 óta terebélyesedő „illiberális demokráciához” tartozó gazdaságirányítást – ez utóbbi ponton érnek össze a külföldi sztorik leírásában szereplő közvetlen és közvetett utalások a hazai fejleményekkel.

E legutóbbi, máig tartó hazai szakaszról sem a szerző, sem a recenzens nem tudja, meddig tarthat még, de a kötet – időben és térben egyaránt tág – perspektívája annyiban reményt keltő, hogy az áttekintett kártékony epizódok egyike sem tartott, illetve tarthat örökké.

A KÖTET EGÉSZÉRŐL

A kötet egy igen tárgyilagos, gyakorlati példákkal alátámasztott és tudományos eredményekkel fűszerezett vádiratként is olvasható: a Magyarországon 2010 óta regnáló hatalom ugyanis a szerző által „barkácsolásnak” nevezett sokféle gazdaságirányítási gyakorlata a széles nemzetközi eszköztárnak lényegében minden olyan technikáját bevetette, amely az áttekintett megoldások közül a *worst practice* kategóriájába tartozik. Ez azonban az én olvasatom.

A szerző szándékainak azonban inkább az felelhetett meg, hogy a tudományos ismeretterjesztés műfajában írt munkáit kötetbe foglalja. Az ismeretterjesztés célja pedig a kötet bevezető írásában olvasható: „a konkrét [gazdaságpolitikai] döntéseket mindig érdemes a hagyományos narratívákból kilépve, egy tágabb megközelítésben is szemügyre venni.” (8. old.) A tágabb megközelítést pedig a fent említett kutatási területek eredményeinek felhasználása jelenti az egyes epizódok értelmezésében.

A kötet tizenegy nemzetközi epizódot tekint át, amelyek közül a szerző csupán kettőt értékel egyértelműen sikeresnek: Erhard németországi reformjait a második világháború után, és Bernanke válságkezelését a 2008–10-es globális pénzügyi válság idején. A gazdaságirányítás hatása négy epizódban tűnik egyértelműen károsnak, illetve sikertelennek: Hoover válságkezelése, Argentína

adósságmenedzselése, az egyiptomi haveri kapitalizmus kiépítése és Trump kereskedelmi háborúja. A maradék öt epizód: Angliában a Wilson-, majd a Thatcher-kormány, illetve Amerikában a Nixon-, majd a Reagan-adminisztráció gazdaságpolitikája, továbbá a „nagy lökés” Dél-Koreában. Ezeket a történeteket nehéz lenne egyértelműen besorolni, bár nem kétséges, hogy ezeknek is vannak hazai üzenetei.

A Magyarországról szóló két fejezet üzenete eltér egymástól. Az 1995. évi Bokros-csomaggal foglalkozó rész – a szerző szándékai szerint – a „jófajta barkácsolás” ritka példáit gyarapítja. Ezzel, amint kifejtem majd, nem teljesen értek egyet. A 2010 óta tartó kormányzati tevékenységet áttekintő fejezetben leírtak viszont nemcsak rímelnék a „rossz barkácsolás” nemzetközi példáira, hanem bővítik is a rossz és kártékony gyakorlatok gazdag példatárát – ezzel viszont tökéletesen egyetértek.

A továbbiakban először az irodalmi háttérnek egy hézagára hívom fel a figyelmet, majd a fogalomhasználatot és a kötet szerkezetét érintő kérdéseket vetek fel, végül két fejezethez fűzök észrevételeket.

IRODALMI ELŐZMÉNYEK, FOGALOMHASZNÁLAT ÉS SZERKEZET

A kötet imponáló terjedelmű és a szerző rendkívüli olvasottságáról tanúskodó irodalomjegyzékéből (egyben az íráskor gondolatköréből is) két jelentős tudós említését hiányolom. Az egyik Jan Tinbergen, a másik James Meade. E Nobel-emlékdíjjal kitüntetett közgazdászok dolgozták ki a gazdaságirányításról való (hagyományos) szakszerű gondolkodás elméleti kereteit, és hívták fel a figyelmet a gazdaságpolitikai célok és eszközök alkalmas párosításának jelentőségére, amiről a kötetben gyakran esik szó. A László Géza által ajánlott szemléletmód újdonságát voltaképpen ezzel a hagyományos megközelítéssel egybevetve lehetne értékelni. Ennél fontosabb, hogy Meade munkájához köthető a „második legjobb” közgazdaságtanának (*the theory of the second best*) megalapozása, amely szemléletében

nem áll távol a László által javasolt „gazdaságirányítási barkácsolás” fogalmától és gondolatkörétől.

Van azonban egy fontos különbség: a „*second best*” gazdaságtana nem optimális feltételek között vizsgálja a *javítás/javulás lehetőségeit*, a László-féle „barkácsolás” fogalmába viszont a javítástól a semleges hatású beavatkozáson és az enyhe ártáson keresztül a rombolásig, túlságosan sok minden belefér. Bár a szerző hangsúlyozza, hogy van jófajta, építő jellegű, és rossz fajta barkácsolás (ez az epizódokból egyértelműen kiderül), nem tartom szerencsésnek, hogy ugyanazzal a kifejezéssel von egy kalap alá merőben eltérő szándékú és hatású gazdaságpolitikai törekvéseket és a hozzájuk kötődő intézkedéseket.

Ehhez kapcsolódik az a gondom, hogy az áttekintett epizódok kronológus rendben követik egymást. Az szólhatott e megoldás mellett, hogy a szerző felnőtteknek tartja az olvasót, aki a leírtak alapján meg tudja különböztetni egymástól a jó, az ártalmatlan, valamint a kifejezetten kártékony állami gazdasági beavatkozásokat. Az az érzésem azonban, hogy a kötetnek hasznára vált volna, ha a szerző a könyv felépítésében is vállalja az egyes fejezetekből egyértelműen kitűnő értékválasztását. A jól megírt bevezető és összegző fejezet mellett az is segíthette volna az olvasó eligazodását, ha László Géza az általa hasznosnak, ártalmatlannak, illetve károsnak tekintett gyakorlatok szerint tagolja a kötetet. Ez segíthetne volna a „barkácsolás” fogalma alá vont, merőben eltérő tartalmú, gyakran ellentétes üzenetű sztorik elhelyezését. Ugyanakkor el kell ismernem, hogy ez a szerkesztési megoldás sok olyan, a kötetben ismertetett intézményi, pszichológiai, döntéseméleti szempontot háttérbe szorított volna, amelyek merőben eltérő szándékú és kimenetelű döntésekben egyaránt szerepet játszhattak.

SZUBJEKTÍV ÉSZREVÉTELEK KÉT EPIZÓDHOZ: KUTATÓI HÜBRISZ ÉS „KORAÉRETTSÉG”

A kötetben tárgyalt két epizódhoz, az angliai Wilson-kormány gazdasági intézkedéseire és a hazai

Bokros-csomaghoz fűzők néhány észrevételt.

(A szolgáltatásokat sújtó különadók) A Wilson-kormány intézkedéseit illetően Káldor Miklós tanácsadói szerepét elevenítem fel, amelyről László Géza részletesen beszámol. Mivel én szerkesztettem Káldor magyar nyelvű (1989-ben megjelent) tanulmánykötetét, és ma is azt gondolom, hogy ő volt a XX. század egyik legjelentősebb, kifejezetten gyakorlatorientált elméleti közgazdásza, egy kiegészítést tennék gazdaságpolitikai tanácsadói szerepéhez, és a kezdeményezésére bevezetett szelektív foglalkoztatási adóhoz, amely a szolgáltató ágazatot sújtotta.

Ezt a javaslatát a kutatói hübrisz egyfajta megnyilvánulásának vélem (a politikai hübriszről a Margaret Thatcher politikájáról szóló fejezetben olvashatunk). Kutatásai nyomán Káldor arra a nem kellően szilárd alapon álló megállapításra jutott, hogy az Egyesült Királyság lassú gazdasági növekedésének a gazdaság „szerkezeti koraérettsége” áll a háttérben. (A „koraérettség” fogalma, igaz, merőben más értelemben, a 1995. évi hazai stabilizációs csomag összefüggésében is felmerült – erre mindjárt visszatérek). Káldor a szerkezeti koraérettséget úgy értékelte, hogy az ország fejlettségéhez képest a szolgáltató tevékenységek túl korán tettek szert túlságosan nagy súlyra. Mivel alapvetően a feldolgozóipart tartotta „progresszívnek” (technológiai fejlődésre és a méretgazdasági megtakarítások kihasználására képesnek), úgy látta, hogy az ide tartozó tevékenységek „túl alacsony”, illetve a szolgáltatások „túl nagy” súlya akadályozza az angol gazdaság növekedését. (Káldor Miklós: *Az Egyesült Királyság lassú gazdasági növekedésének okai. Gazdaságmélet – gazdaságpolitika*. KJK, Bp., 1989. 156–186. old.)

Ebben az ügyben Káldor biztosan tévedett, amihez alighanem az is hozzájárult, hogy nem tett különbséget a szolgáltatások típusai között. Amint Jagdish Bhagwati – e koncepció kemény kritikusa – ironikusan megjegyezte: az a nézet, hogy a szolgáltatások technológiailag stagnálnak, „egy olyan alkalmi empirizmust tükrözött, amely azoknak a kisboltoknak és kis

postahivataloknak a megfigyelésére épült, amelyekbe az angol professzorok olyankor tévednek be, amikor, kimozdulnak valamelyik oxbridge-i campusról. A megfigyeléseik azonban egyértelműen ellentétben álltak a kiskereskedelmi ágazatot és végül a kommunikációs iparágat jellemző hatalmas technikai változásokkal.” (Jagdish Bhagwati: *The Manufacturing Fallacy*. Project Syndicate, 2010. augusztus 10. (<https://www.project-syndicate.org/commentary/the-manufacturing-fallacy>))

Mivel a Káldor által kezdeményezett szelektív adó nemcsak értelmetlennek, hanem kifejezetten kontraproduktívnek is bizonyult, 1973-ban kivezték ezt a fajta közterhet Angliában.

Magyarországon viszont az Orbán-kormány bevezette a szolgáltatásokat terhelő különadókat, amihez az alábbi, 2013-ban elhangzott miniszterelnöki okfejtés kapcsolódik (az idézet felfedezése László Géza érdeme):

ma Magyarország az európai országok rangsorában a második-harmadik helyen van, ha azt nézzük, hogy a teljes nemzeti össztermék hány százalékát állítja elő az ipar. Egy orrhosszal vannak előttünk a németek és másfél orrhosszal a csehek, és ha tudjuk folytatni ezt a politikát, akkor két éven belül Magyarország lesz Európában az az ország, ahol a nemzeti össztermék legnagyobb részét az iparból, tehát a termelésből állítjuk elő.” (Orbán Viktor: A Bridgestone gyárbővítése egy új üzemmel ér fel – a miniszterelnök beszéde. *Kormány.hu*, 2013. június 8. kiemelés – O. G.)

Nos, Káldor soha nem állította, hogy az iparon kívüli tevékenységek kibocsátása ne volna termelés, Orbán viszont kifejezetten ezt állította – teljes összhangban az egykori politikai gazdaságtan tankönyveknek azzal a tézisével, amely szerint „az ipar termel, a szolgáltató szektorok nem termelnek”.

Ha pedig a szolgáltatások nem termelnek, miért ne lehetne akár mekkora különadókat kivetni a

tevékenységükre, magának a „termelésnek” az akadályozása nélkül? – vélhette Orbán és szakértői csapata. A kötetnek az Orbán-kormány unortodox gazdaságpolitikájáról szóló fejezete megadja a választ, miért nem: mert e különadókra építő gyakorlat a gazdaságnak igenis súlyos károkat okozott.

E sorok írásakor jelent meg *Magyarország versenyképességi stratégiája 2024–2030* címmel egy kormányzati dokumentum, amelyet ugyanaz az iparosító megszállottság jellemez, mint Orbán Viktor imént idézett kijelentését. Most éppen az a kiemelt – és, ahogyan megszokhattuk, megint értelmetlen – cél, hogy a 2022. évi 20-ról 2030-ig 22–24 százalékra növeljék a feldolgozóipar részarányát. (<https://cdn.kormany.hu/uploads/document/9/92/92a/92a4fab01312d48d0390441f4389c44dc7699620.pdf>.) A célkitűzés teljes értelmetlenségét és irreálisát meggyőzően igazolja Madár István: A magyar gazdaságpolitika 4 tévhite. *Portfolio.hu*, 2024. április 22. és Karsai Gábor: Tervgazdasági időket idéz a kormány új stratégiája. *Portfolio.hu*, 2024. április 26.)

(A Bokros-csomagról). Három ponton egészítem ki a kötet Bokros-csomagról szóló fejezetét (*Egy preventív válságkezelés viszontagságai*). Úgy vélem, hogy azok az intézkedések, amelyeket az Alkotmánybíróság hatálytalanított, a csomagnak csekély jelentőségű elemei voltak – legalább is a makrogazdasági kiigazítás szempontjából. Emellett vitatom, hogy lehetőség lett volna társadalmi megállapodásra (illetve azt gondolom, hogy annak nem lett volna értelme). Harmadrészt szerintem Bokros teljesen fölöslegesen provokálta a társadalom legkülönbözőbb csoportjait, mert a program célja – a gazdaság külső és belső (költségvetési) egyensúlyának helyreállítása – szelidebb kommunikációval és kevesebb fenyegetéssel lényegesen kisebb ellenállásba ütközött volna.

László Géza benyomásom szerint utólag is egyetért Bokros Lajosnak azzal az egykori pedagógiai igyekezetével, hogy ráébressze az embereket: „nincs ingyenebéd”. E törekvése mögött ugyanazt a kutatói hübriszt látom, mint amit korábban Káldor

tanácsadói tevékenységében. Bokros elkaszált intézkedései az úgynevezett „koraérett jóléti állam” lebontására irányultak (a fogalom Kornai Jánostól származik), de a program eredményessége szempontjából teljesen fölöslegesek voltak.

A Bokros nevével fémjelzett stabilizációs program sikerét ugyanis alapvetően az biztosította, hogy a leértékelés és a vámpótlék bevezetése nyomán váratlanul felszökő inflációt sem a bérek, sem az költségvetési kiadások nominális emelkedése nem követte, így a jelentős reálbércsökkenés és a költségvetés reálkiadásainak visszaesése volt a makrogazdasági kiigazodás (a külső és a belső egyensúly helyreállításának) alapvető csatornája. Ehhez képest az Alkotmánybíróság által elkaszált, népnevelési célú intézkedéseknek minimális volt (lett volna) a makrogazdasági jelentőségük. A társadalmi megállapodás pedig szerintem is jó dolog általában. A konkrét esetben azonban semmi esély nem volt arra, hogy a munkavállalói oldalon a kormány partnert találjon egy 10 százalékos meghaladó reálbércsökkenéshez.

ÖSSZEGZÉS

Amint az előzőekből kiderülhetett, László Géza kötete nem csupán információban gazdag, hanem rendkívül inspiráló is: az olvasót valóban arra készteti, hogy tovább gondolja a kötetben leírtakat. Áttekintésemben az egyes fejezetek nem kaphattak egyforma figyelmet, ezért arra biztatlak minden érdeklődőt, hogy olvassa el a könyvet, sokat lehet tanulni belőle.

A gazdaságpolitikát ma formáló hazai politikusok (vagy legalább tanácsadók) jól tennék, ha elolvasnák, hiszen a kötet egy nekik is szóló súlyos figyelmeztetés. De mindenképp szól: nemcsak azokhoz, akik a mai hazai politikának és gazdaságirányításának a hasznát élvezik, hanem azokhoz is, akik a kárát elszenvedik.

Huoranszki Ferenc: The Metaphysics of Contingency

A THEORY OF OBJECTS' ABILITIES AND DISPOSITIONS

Bloomsbury Academic, London, 2022., 233 old., £ 29

Ritkán említik a hírportálok, de az utóbbi fél évszázadban feltámadt poraiból a metafizika és ma olyan intenzív virágzását éli, amire legutóbb a kora újkorban volt példa. (A mából visszanezve felvethető, hogy a filozófiatörténet két-háromszáz évnyi metafizika-ellenes fázisa valójában csak kitérő volt, nem a fejlődés következő szintje.)

A gyanútlan szemlélő számára úgy tűnhet, mintha a modern filozófia a középkori teológiától megörökölt (és az ókori, főleg az arisztotelészi filozófiával szorosan összenőtt) metafizikai rendszerek összeomlásából született volna. Kantnak a metafizika lehetetlenségére vonatkozó „érveit” a marxi „tudományos” materializmus, Kierkegaard egzisztencializmusa és Nietzsche nihilizmusa követte. A XX. század meghatározó gondolkodói a valóság struktúrájának *a priori* vizsgálata helyett már a nyelvet (Wittgenstein, Bécsi Kör, kései Heidegger, Derrida, hermeneutika), a tudatot (Husserl és követői) vagy a történelmet (Foucault) állították előtérbe, a filozófiatörténet temetőjébe száműzve a metafizikát. A metafizika még szitokszó is lett bizonyos körökben: Derrida dehonesztáló hangsúllyal emlegeti „a nyugati metafizikát” a *Grammatológia* lapjain, Butler „a szubsztancia metafizikájával” való leszámolásra szólít fel a *Problémás nemben*, a posztmodern filozófia kipárolgásait magába szívó szociológiai munkákban pedig lépten-nyomon találkozunk azzal az állítással, hogy a valóság „társadalmilag konstruált”, amiből következik, hogy a metafizika – mint a valóság objektív struktúráinak *a priori* vizsgálata – merő illúzió.

A metafizikaellenesség még a fenti trendekre jóval kevésbé érzékeny

angolszász analitikus filozófiára is jellemző volt egészen az 1970-es évekig, amikor David Armstrong, Saul Kripke, David Lewis, Alvin Plantinga és több más szerző teljesen különböző irányokból – az elmefilozófia, a nyelvfilozófia, a logika vagy a vallásfilozófia felől – érkező, minden szabadkozás nélkül elkezdett metafizikát művelni, és újra vizsgálat tárgyává tette azokat az általános jelenségeket – a lehetőséget és a szükségszerűséget, a változást, az azonos-ságot, a részek és egészek viszonyát, a tulajdonságokat stb. –, melyeket a szaktudományok céltotán nem vizsgálnak, csupán előfeltételeznek. Ez a kezdetben kissé különc irányzat mára a kortárs filozófia egyik legtermékenyebb ágává nőtte ki magát. Tucatjával jelennek meg monográfiák és százával a szakcikk, önálló szakterületek alakultak ki, melyek egy része összefolyik a filozófia más ágaival. (Utóbbira a legjobb példa a szabad akarat filozófiája, ami a metafizika, az elmefilozófia és az etika bonyolult keveréke.)

A metafizika 1970-es évekbeli újjáéledésének egyik, ha nem a legfontosabb, témája a modalitás, azaz a lehetőség és szükségszerűség természeté volt. Az ezzel kapcsolatos mainstream álláspont radikálisan átalakult az utóbbi évtizedekben, Huoranszki Ferenc itt ismertetett új könyve (*The Metaphysics of Contingency*) pedig ennek a változásnak egyik fontos állomása. Amellett érvel, hogy a lehetőségeket – pontosabban a kontingenciát, erre a különbségre később visszatérek – a képességek-ből mint primitív tulajdonságokból kell eredeztetnünk. „Lehetőségeken” a valóság bizonyos aspektusait kell érteni, nem nyelvi vagy gondolati képződményeket. A kiszáradt erdő gyűlékony: magában rejtja a tűzvész lehetőségét. A só oldható: ha vízbe szórják, feloldódik, és ez a hajlama akkor is megvan, ha mindig szárazon marad. Egyes emberek ingerlékenyek: hajlamosak felidegesedni, és ez a tendencia akkor is része a személyiségüknek, ha épp semmi sem hozza ki őket a sodrúkból. Egyesek le tudják futni a maratont, és ezzel a képességgel akkor is rendelkeznek, ha alszanak vagy gyalognak.

Hosszan lehetne sorolni a példákat, mindenki számára ismerősek. A gondolkodásunkat átszövi a valós, objektív lehetőségek fogalma. A modális metafizika alapkérdése, hogy a valós, objektív lehetőségek pontosan mikor, mikor részei a valóságnak? Pontosán hol kell keresni őket?

A múlt század végére kialakult standard álláspont szerint a lehetőségeket a „lehetséges világok” segítségével kell értelmeznünk. A matematikai logika egyes modelljeiből kölcsönzött alapötlet szerint valami pontosan akkor lehetséges, ha van egy olyan lehetséges világ, ahol fennáll. Ezzel az ekvivalenciával nemcsak intuitív tartalmat adhatunk a lehetőségek fogalmának, de – a logikát is bevonva – meglepően sok szubsztantív kérdést is tisztázhatunk. Például megalapozott választ adhatunk arra a kérdésre, hogy mi a különbség a között, hogy valami lehetséges, és a között, hogy lehetséges, hogy lehetséges. (A standard, világalapú válasz szerint semmi.) Elegánsan modellezhetjük az olyan tényellentétes állítások (kontrafaktuálisok) működését is, mint „Ha a sót vízbe tennénk, feloldódna”, továbbá szabatosan definiálhatjuk a szupervenienciát, ami az elmefilozófia egyik kulcsfogalma lett az 1980-as években. A világalapú modális metafizika csúcsteljesítménye David Lewis *On the Plurality of Worlds* (A világok sokaságáról) című 1986-os könyve, amely a metafizika gyakorlatilag összes problémáját a lehetséges világok keretében értelmezi. (A világalapú modális metafizikáról lásd Kocsis László – Tuboly Ádám [szerk.]: *Lehetséges világok*. Typotex, Bp., 2022.)

Az utóbbi húsz év sajátos dialektikus átcsapást hozott, és a lehetséges világok elleni lázadás jegyében telt, melynek élharcosai általában a hajlamok (*diszpozíciók*) segítségével értelmezték a lehetőséget. Ez a fogalom, legalábbis a mai nevén, először a Bécsi Kör verifikacionista filozófiájában, majd Ryle behaviorista, wittgensteiniánus elmefilozófiájában bukkant fel, mielőtt a metafizikába átvándorolt volna. A diszpozíciók – első közelítésben – olyan tulajdonságok, amelyek egy adott körülmény (a „stimulus”, avagy inger) hatásá-

ra megnyilvánulnak, és hordozójuk akkor is rendelkezik velük, amikor nem éri az adott inger. Diszpozíció például a gyúlékonyság, az oldhatóság vagy az ingerlékenység. A korábban a modális metafizika fő vizsgálati tárgyaként megjelölt jelenségek jó része tehát ide sorolható. A diszpozicionalista modális metafizika alapgondolata az, hogy a lehetőségek a tárgyak és lények diszpozícióinál fogva részei a valóságnak. Metafizikailag primitív jelenségről van szó: világunk természeténél fogva lehetőségekkel terhes, a kontingencia forrását nem a közte és más lehetséges világok közt fennálló viszonyokban, hanem magában a természetben kell keresnünk, és nem vezethetjük vissza lehetőségektől mentes tényekre.

A laikus olvasók – de egyes szakmabeliek is – üres szöcséplésnek érzhetik ezt a vitát. Mit jelent az, hogy a lehetőségeket a dolgok diszpozícióira, nem pedig lehetséges világokra kell „visszavezetni”? A vita háttérében az a feltevés áll, hogy a valóság hierarchikus felépítésű: egyes dolgok létének alapja, forrása, eredete valami más dolog. Például az asztal létének alapja az asztalt alkotó atomok összessége: ha Isten megteremtí az univerzumban jelenleg található összes atomot (a mai állapotukban), akkor nem kell ezek után még az asztalokat is megteremtenie a világunk létrehozásához, mert az atomok léte garantálja majd az asztalok létét is. Minden dologgal kapcsolatban felvethető a kérdés, hogy van-e valami mélyebb metafizikai alapja vagy eredete (*ground*). Ha nincs, akkor léte fundamentális, afféle metafizikai axióma. A világhívők és a diszpozicionalisták közti vitának az a tétje, hogy az erdők gyúlékonysága, a vázák törékenysége, az elektronok negatív töltése (stb.) esetében hol keressük az alapokat. A világhívők szerint a lehetséges világok jelentik az alapot, míg a diszpozicionalisták szerint a tárgyak és lények által hordozott tulajdonságok.

A diszpozicionalista metafizika napjainkra önálló irányzattá vált, szerzői sok különböző irányban fűzik tovább a fenti alapötletet. Már terminológiai szinten is némi káosz uralkodik: egyesek például diszpozíciók helyett oksági erőkről (*causal powers*)

vagy potencialitásokról (*potencias*) szeretnek beszélni, és nem mindig világos, hogy ilyenkor a diszpozícióktól különböző tulajdonságokat vezetnek be, vagy csak a diszpozíciók természetét akarják pontosabban jelezni. A diszpozíciók modális erejéről is megoszlanak a vélemények, ahogyan arról is, hogy pontosan min múlik az önazonosságuk (pl. hozzátartozik-e egy diszpozíció természetéhez a megnyilvánulását kiváltó inger?). Egyedül abban ért egyet – szinte – mindenki, hogy a diszpozíciókat lehetetlen kontrafaktuálisok segítségével elemezni: nincs például olyan S inger (*stimulus*) és M megnyilvánulás (*manifestation*), hogy egy „x akkor és csak akkor törekeny, ha $S > M$ ” állítás igaz legyen (ahol $S > M$ egy kontrafaktuális jelöl: „Ha S megtörténne, akkor M is megtörténne”).

Huoranszki könyve ebben a kontextusban választ egy teljesen egyedi, de nagyon agyafúrt és koherens pozíciót. Huoranszki szerint a diszpozíciók metafizikájában a képességekre (*abilities*) kell koncentrálnunk mint a lehetőség végső alapjára. A törékenységre vagy ingerlékenységre hasonló tulajdonságok – vagyis a klasszikus diszpozíciók – tendenciákat jelölnek, nem pedig a lehetőségekért felelős jegyeket. A váza azért törekeny, mert képes eltörni (bizonyos körülmények között), és ez a képessége nagy valószínűséggel megnyilvánul (a szóban forgó körülmények között). De egy tárgy vagy lény képes lehet valamire anélkül, hogy hajlamos lenne rá, és ilyenkor is lehetőségekről beszélhetünk. Általában véve, akkor lehetséges, hogy X, ha valaminek vagy valakinek van olyan képessége, melynek megnyilvánulásából következik, hogy X. A diszpozíciók a törvényszerűen és tendenciózusan megnyilvánuló képességek alosztályát alkotják. (A diszpozíciók filozófiájáról lásd Huoranszki Ferenc: Diszpozíciós realizmus. In: Márton Miklós – Tózsér János [szerk.]: *Realizmus, magyarázat és megértés*. L'Harmattan, Bp., 2015. és Kodaj Dániel: Erők és diszpozíciók a kortárs metafizikában. *Elpis*, 2023. 1. szám)

A képességek egy skálán rendezhetők el aszerint, hogy mennyire absztrakta (általánosak) vagy konkrétak

(specifikusak). Sára képes beszélni – ez Sára egy általános képessége; képes spanyolul beszélni – ez egy konkrét képessége; képes spanyolul beszélni, miközben elektromos autót vezet a Duna felső szakasza mellett a naplementében – ez egy meglehetősen specifikus képessége. Mivel a lehetőségek a képességek-ből erednek, maguk a lehetőségek is lehetnek absztraktak vagy kevésbé absztraktak; az absztrakt/konkrét (általános/specifikus) fogalompár váltja ki a világalapú modális metafizikának a távoli és közeli világokkal kapcsolatos kitételeit.

A képességek gyakran kontextusfüggők abban az értelemben, hogy a külső körülmények változásakor tulajdonsaikkal könnyen elvesztik, de vissza is szerezhetik őket. Ha bezárnak egy szobába, akkor elvesztik azt a képességet, hogy – akkor, ott, abból a szobából – kimenjenek, vagyis egy specifikus képességem a zár kattánásakor megszűnik, annak ellenére, hogy elvben képes vagyok a szobából kimenni: rendelkezem ezzel az absztrakt képességgel. A légáramlás kaotikus jellege miatt elvben egy tüsszentés olyan erős léglökést kelt, hogy kilométerekkel odébb betörik egy ablak. Emiatt mindenki képes tüsszentéssel távoli ablakokat betörni abban az értelemben, hogy rendelkezik ezzel az absztrakt képességgel, de a konkrét helyzetekben, amelyekben többnyire találjuk magunkat, erre nem vagyunk képesek.

Huoranszki szerint a konkrét (specifikus) képességek metafizikailag előbbre valók, mint az absztraktak; az absztrakt képességek a konkrétakból erednek. Ez elsőre kontraintuitívnek tűnhet, hiszen ezzel azt állítjuk, hogy Sára azért képes beszélni, mert a) képes spanyolul beszélni, miközben elektromos autót vezet a Duna felső szakasza mellett a naplementében, b) képes magyarul beszélni kosztümben egy tizemeletes rendezvényközpontban tartott konferencián, c) ... stb. (pontosabban: Sára azért képes beszélni, mert rendelkezik a fentieknél sokkal bonyolultabb, maximálisan specifikus képességek milliárdjaival). Szisztematikus szempontból vélhetőleg azért célravezetőbb ez a stratégia, mert ha absztrakt

képességekből indulnánk ki, akkor meg kellene magyaráznunk, hogyan erednek belőlük specifikus képességek (és miért *nem* erednek belőlük más specifikus képességek: például miért nem tud Sára beszélni, ha műtét közben épp altatásban van), ez pedig elég nehéz feladatnak tűnik.

A könyv meglepő húzása, hogy a diszpozicionalista fősodorral szembeállítva kiáll a képességek és diszpozíciók kontrafaktuális elemzése mellett. Ez a projekt – társítsunk minden képességhez vagy diszpozícióhoz egy „ $S > M$ ” alakú kontrafaktuális, ami pontosan akkor igaz, ha az adott tulajdonság jelen van – a közvélekedés szerint megbukott, ellenpéldák serege cáfolja. A törekvést például nem lehet ahhoz a kontrafaktuálishoz kapcsolni, hogy ha x -et lejtik, akkor x eltörik, mert ha egy porcelánvázát buboréknejlomba csomagolunk, nem törik el, mikor lejtik. Sok más klasszikus ellenpélda van; a kedvencem – és Huoranszki projektje szempontjából a legnehezebb – a „villanyküttyű” (*electro-fink*) esete. Képzeld el, hogy egy áram alatt álló drótra rákapcsolunk egy szerkezetet, amely lekapcsolja az áramot, ha hozzáérnek a dróthoz. Az áram alatt álló drótok hajlamosak megráznai azt, aki hozzájuk ér, de a küttyűzött drótnak megszűnik ez a tulajdonsága, amikor hozzáérnek. Azt a diszpozíciót, amelyet az „áram alatt van” állítmány kifejez, emiatt nem lehet ahhoz a kontrafaktuálishoz kapcsolni, hogy „Ha valaki hozzáérne, megrázná”. Ez a probléma nem csak a dadaista hobbielektronika kontextusában releváns, ugyanis a kontrafaktuális elemzéssel kapcsolatos általános nehézséget jelez. Ha az $S > M$ kontrafaktuálissal akarjuk jellemezni a D diszpozíciót, akkor semmi sem szavatolja, hogy nincs olyan C kontextus, amelyben $C \& S$ esetén D megszűnne. Bármely ilyen C cáfolja azt, hogy D pontosan akkor van jelen, ha $S > M$ igaz.

Huoranszki ezeket a problémákat – némileg leegyszerűsítve – azzal oldja meg, hogy csak a maximálisan specifikus („a lehető legkevésbé absztrakt”) képességeknél feltételezi a hézagmentes kontrafaktuális elemzés létét. A maximálisan specifikus

képességeket rendkívül bonyolult, minden körülményt magukba sűrítő kontrafaktuálisok jellemzik. Ha igaz, hogy a maximálisan specifikus S^* szituációban a váza eltörne, akkor az így definiált képességet nem lehet maszkolni vagy küttyűvel eltüntetni, hiszen S^* mindenre kiterjed, többek között a maszkok vagy a küttyűk jelenlétére vagy hiányára is. A kondicionális elemzést cáfoló ellenpéldák különféle speciális körülményeket feltételeznek, de ha S^* maximálisan specifikus, akkor minden releváns körülményt tartalmaz vagy kizár. Mivel a specifikus képességek fundamentálisabbak, mint az absztraktak, a maximálisan specifikus képességek az e világi lehetőségek alapjai, az összes többi képesség, az összes diszpozíció és lehetőség belőlük eredő absztrakció. Persze a maximálisan specifikus képességek – triviális példákat leszámítva – számunkra kifejezhetetlenek; ebből is látszik, hogy itt nem nyelvi elemzésről (bizonyos melléknevek vagy állítmányok jelentéséről), hanem metafizikáról van szó. A könyv részletesen kitér arra is, hogy az absztrakt és specifikus képességek közti különbségek révén a kontrafaktuális logika furcsaságait – például a tranzitivitás hiányát – is meg tudjuk magyarázni. A fenti keret tehát formai és szubsztantív szinten is szoros kapcsolatot teremt a képességek és a kontrafaktuális állítások között, amire tudtommal egyetlen rivalis diszpozicionalista ontológia sem képes.

Felmerülhet a kérdés, hogy a kontrafaktuálisokkal elemzett képességek nem vezetnek-e determinizmusához. Ha minden tárgy és lény minden képességét „Ha X , akkor Y ” jellegű állítások definiálják, akkor hol marad hely a szabad döntésnek vagy a pusztán véletlennek? A valós – nem pusztán statisztikai jellegű – véletlen kezeléséhez a könyv részletesen bemutatott eszközöket ad olyan képességek formájában, amelyek manifestációi adott valószínűségű események. A szabad akarattal a szöveg nem foglalkozik, de vélhetőleg beilleszthető ebbe a keretbe olyan kontrafaktuálisokkal, amelyek előtagjában egy szabad döntés, utótagjában pedig a szóban forgó cselekvés szerepel.

A könyv a fenti alapokra építve tekinti át és formázza saját képére a diszpozíciókkal kapcsolatos szakirodalom elmúlt két évtizedét, több olyan fontos kérdést is előtérbe állítva, melyeket más szerzők elhanyagolnak. Ilyen például az a probléma, hogy az események azonossága részben a bennük szereplő tulajdonságokon múlik, ez pedig gondot jelenthet, ha a diszpozíciókat eseményekre (pl. a stimulusaikra és manifesztációikra) hivatkozva akarjuk definiálni. Huoranszki szofisztikált és megvilágító erejű gondolatokkal választja le az ok/okozatiság kérdését a képességekről és diszpozíciókról (tagadva, hogy a képességek szükségszerűen „oksági erők” lennének), hosszan elemzi az extrinzikus és intrinzikus képességek közti különbséget (ahol egy újabb váratlan húzással az extrinzikus képességeket tekintti elsődlegesnek), valamint szembenéz a diszpozicionalista metafizika összes fontos riválisával, köztük a fundamentális modalitást ellenző hume-i irányzattal és az esszencializmussal (amely szerint csak a természeti szükségszerűséget képes megmagyarázni, a kontingenciát nem). Könyvét azzal a meglepő tétellel zárja, hogy a modalitástól mentes („kategorikus”) tulajdonságok, melyekre a diszpozíciók redukcionista ellenfelei apellálnak, valójában rendkívül absztrakt képességek, tehát nemhogy nem a kategorikus tulajdonságok a képességek alapjai, hanem megfordítva, a látszólag minden dinamizmustól és következménytől mentes kategoriális tulajdonságok erednek a világot fundamentálisan modálissá tevő képességekből.

Mint a fentiekből is érezhető, ez a könyv nem a nagyközönségnek szánt könnyű esti olvasmány, hanem sűrű szövetű szakkönyv. A modalitás metafizikájának összes (általam ismert) főbb kérdését tárgyalja, és mindegyikre olyan részletes, egyéni választ ad, amely koherensen illeszkedik a könyv alapkoncepciójához. Bizonyos ötletei – például az, hogy az absztraktság skálázható tulajdonság, a kategoriális tulajdonságok pedig rendkívül absztrakt képességek – kifejezetten avantgárd jellegűek (annak ellenére – vagy talán épp

amiatt –, hogy a jelek szerint Hegel a fő ihletőjük). A szöveg emellett részletesen tárgyal olyan területeket is – például az okság természetét vagy az események struktúráját –, amelyeket a diszpozicionalista monográfiák kerülni szoktak.

Lezárásként három kritikai megjegyzést tennék. Az első az, hogy miközben a könyv egyik célja, hogy száműzze a lehetséges világokat a lehetőség metafizikájából, felvethető, hogy a világok továbbra is ott kísértene az elméletben, és logikai célokra ugyanúgy felhasználhatók. Az egyszerűség kedvéért tegyük fel, hogy a múlt véges. Tekintsük az univerzum kezdetét, K-t, és vegyük K maximálisan specifikus képességeit. (Mivel K egy esemény, valójában a K-ban található részecskék, mezők stb. kollektív képességeiről van szó, de ez most mindegy.) K nyilván képes arra, hogy létrehozza a ma általunk ismert univerzumot (az univerzum mai állapotát), hiszen ez utóbbi K-ból alakult ki. K vélhetőleg képes volt létrehozni másfajta univerzumokat is, olyanokat, ahol több vagy kevesebb a galaxis, vagy nincsenek is galaxisok, csak kozmikus sugárzás stb. Általában: bármilyen U univerzumra, amely K-ból kialakulhatott volna, igaz, hogy U leírása szerepel a K valamely specifikus képességét leíró kontrafaktuális utótagjában. Sőt, ez a lehetséges univerzumok teljes történetére igaz: ha T^U az univerzumunk teljes múltja és jövője, akkor T^U K egyik specifikus képességének megnyilvánulása. Mivel ez az univerzum összes lehetséges (K-ból eredő) történetére igaz, K természetébe „bele van kódolva” az összes lehetséges világ, amely K-val kezdődik, és ugyanazoknak a törvényeknek engedelmeskedik, mint a mi világunk. Tehát a lehetséges világok ebben a keretben is léteznek, csak nem a képességek alapjaiként, hanem természetük részeiként.

A második megjegyzésem szorosban kapcsolódik a fenti példához. Huoranszki célja a kontingencia metafizikai alapjainak azonosítása. Azért lehetséges, hogy a váza eltörjön, mert képes eltörni (különféle specifikus módokon). De felvethető, hogy a váza eltörésének lehetőségét

már az univerzum kezdete, K, megalapozza, hiszen K képességei között szerepel egy olyan univerzum létrehozása, amelyekben a váza eltörik. De ha így van, akkor miért nem K az összes e világi lehetőség metafizikai alapja? Vagy az a helyzet, hogy a lehetőségeknek több különböző alapjuk is van – a törött váza lehetőségének egyik alapja K, a másik pedig magának a vázának az egyik képessége? Ez mintha ütközne azzal az igénnyel, hogy precízen azonosítsuk a kontingencia forrását. Lehet persze, hogy K csak a Nagy Bumm idején volt a törött váza lehetőségének alapja, és manapság már a váza egyik képessége ennek alapja. De ez a megoldás mintha a prezentizmus elfogadását igényelné, hiszen ha K létezik (a múlt részeként), akkor K továbbra is rendelkezésre áll minden kontingencia forrásaként.

Utolsó megjegyzésem előtt hadd emlékeztessék rá, hogy a könyv tárgya az e világi *kontingencia*, vagyis azoknak a jelenségeknek az összessége, amelyek világunkban előfordulhatnak, de el is maradhatnak (ahogy a váza eltörhet, de ép is maradhat). Az elmélet tudatosan tesz zárójelbe két további modális jelenséget: a szükségszerűséget és a „távoli” lehetőségeket, amelyek világunk kontextusában biztosan nem valósulnak meg (pl. mert ellentmondanak a természet törvényeinek). Huoranszki e két jelenséget hangsúlyozottan nem akarja az e világi tárgyak és lények képességeire visszavezetni, ami bölcs döntés, mert amikor diszpozicionalista filozófusok ilyesmivel próbálkoznak, abból nem sok jó szokott kisülni. Egy neves diszpozicionalista szerző például azt állította (Barbara Vetter: *A plenitude of powers. Synthèse*, 198 [2018], suppl. 6., 1365–1385. old.), hogy a szükségszerű igazságok olyan erők vagy potencialitások megnyilvánulásai, amelyekkel minden dolog rendelkezik – minden tárgy és lény rendelkezik azzal a potencialitással, hogy kétszer kettő négy legyen. Ez a felvetés számomra olyannak tűnik, mintha Thalész egy híve azt állítaná, hogy a tűz is valójában víz, csak a víznek egy különleges – a víz egyetlen ismert tulajdonságával sem rendelkező – formája. A szükségszerű

igazságok természetéhez semmiféle kulcsot nem ad (ellenkezőleg, inkább összezavarja fogalmainkat), ha univerzális képességek megnyilvánulásainak tekintjük őket.

Mi tehát a szükségszerűségek és a távoli lehetőségek eredete? Számomra ez az egyetlen kínzó kérdés, amelyet a *The Metaphysics of Contingency* nyitva hagy. A kérdés azért tűnik különösen fontosnak, mert a lehetséges megoldások egy része vagy aláássa Huoranszki projektjét, vagy implauzibilis. Ha a szükségszerűségeket lényegekre (*essences*) vezetjük vissza, akkor egyrészt szembekerülünk a könyvnek a lényegek elleni érveivel, másrészt metafizikai riválisokat teremtünk a képességeknek. Ha a vázának meg-

van a maga sajátos lényege, akkor a váza törékenységeinek vélhetőleg ez a metafizikai alapja, hiszen nyilván következik a váza lényegéből, hogy törékeny. Ha viszont nem akarjuk eldologiasítani a szükségszerűséget a lényegek képében, hanem inkább kitéssékeljük a metafizika területéről, például nyelvi jelenségnek nyilvánítjuk –, akkor hasonlóan viszonyulunk a modalitásnak ehhez az aspektusához, mint a metafizika újjáéledése előtt a verifikacionisták és wittgensteiniánusok a diszpozíciókhoz.

A távoli lehetőségeknél hasonlóan kényelmetlen opciókkal találkozunk. Ha pusztá képzelmeknek tekintjük őket, aligha kerülhetjük el, hogy a természeti törvényeket (és az univer-

zum kezdőállapotát, K-t) metafizikailag szükségszerűnek tartsuk, ami meredeknek hangzik. (Bár a fizikalistáknak a jól jöhet, mert például a filozófiai zombik egyből metafizikailag lehetetlenek lesznek.) A távoli lehetőségeket csak úgy tudjuk integrálni a képességalapú modális metafizikába, ha feltesszük, hogy létezik Isten (vagy valami más, kellően hatalmas demiurgosz), aki képes repülő disznókat, mágusokat, az arisztotelészi mozgástörvényeknek engedelmeskedő anyagot stb. teremteni. De a modális metafizikusok többsége számára ez a megoldás vélhetőleg problematikus.

KODAJ DÁNIEL